

HET LIDMAATSCHAP VAN POLITIEKE PARTIJEN NA 1945

R.A. Koole en G. Voerman

Het is bekend: in een politiek systeem als het Nederlandse bepalen de kiezers de machtsverhoudingen tussen de partijen en maken de partijleden door het opstellen van de kandidatenlijsten uit wie er in de Tweede Kamer een zetel verwerft. De laatsten zijn echter beduidend geringer in aantal dan de eersten. Slechts gemiddeld één op de vijftwintig burgers is momenteel lid van een politieke partij. Dat is minder dan wel eens het geval is geweest, maar de relatieve en absolute achteruitgang in ledental geldt niet in gelijke mate voor alle partijen. Over de fluctuaties van en tendenzen in het lidmaatschap van politieke partijen gaat het volgende artikel.

I. Wat is een partijlid?

De exacte bepaling van het partijlidmaatschap is niet eenvoudig. Allereerst is niet overal en altijd precies uit te maken wanneer een organisatie een politieke partij genoemd kan worden. En wanneer dat eenmaal is vastgesteld, moet nog worden uitgemaakt welke relatie tussen een burger en een partij het predikaat "partijlidmaatschap" verdient.

In het navolgende beperken wij ons tot de Nederlandse politieke partijen die na de Tweede Wereldoorlog één of meer zetels in de Tweede Kamer hebben verworven. Voor die partijen is de definitie van toepassing dat zij *organisaties* zijn, die naast mogelijke andere functies(1), zichzelf als taak hebben gesteld *kandidaten te stellen* voor volksvertegenwoordigende lichamen. De aldus geformuleerde recruteringsfunctie is het wezenskenmerk van de moderne Nederlandse politieke partij. Ook andere organisaties kunnen bijdragen aan de recrutering van een politieke elite (vakbonden, werkgeversorganisaties, universiteiten, etc.), maar zij stellen zelf geen kandidaten in bovengenoemde zin en zijn daarom geen politieke partijen. Voor sommige landen zou deze definitie moeten worden aangepast, omdat daar ook het presidentschap en het burgemeesterschap (bijvoorbeeld in de Verenigde Staten en Frankrijk) verkiesbaar zijn.

De definitie dient er ook toe de moderne politieke partijen te kunnen onderscheiden van politieke groeperingen, die vroeger eveneens 'partijen' werden genoemd, zoals "optimaten" en "populares" in de Romeinse tijd, "Schieringers"

en "Vetkopers" in Friesland aan het eind van de Middeleeuwen, of "Patriotten" en "Oranjegezinden" in de achttiende eeuw. Ook groepen gelijkgezinden in het Parlement, die tot in de negentiende eeuw eveneens "partij" werden genoemd. (de "Conservatieve partij" in Nederland bijvoorbeeld) kunnen niet als moderne politieke partij worden beschouwd. Zij stelden immers geen kandidaten en bovendien was hun interne structuur (nog) te vaag om van een organisatie te kunnen spreken.

Die laatste eis van een min of meer duurzame organisatie wordt vaak toegevoegd, om 'echte' en minder serieuze "partijen" uit elkaar te houden. Moeten de "Rapaillepartij" uit de jaren '20 en 'Provo' uit de jaren '60 als partijen worden beschouwd? Zij stelden kandidaten en wonnen zelfs een zetel (in de Amsterdamse gemeenteraad)! Zeker op lokaal niveau schieten aan de vooravond van raadsverkiezingen "partijen" met zeer bloemrijke benamingen en de meest uiteenlopende oogmerken als paddestoelen uit de grond. Kunnen zij politieke partijen worden genoemd?

Op nationaal niveau is dit probleem minder groot, maar niet afwezig. Omdat we ons beperken tot de partijen die een zetel hebben behaald in de Tweede Kamer, kan het probleem hier grotendeels worden omzeild.

De eis van enige organisatie is van belang voor de definitie van het partijlidmaatschap. Wanneer zij afwezig is kunnen partijleden niet of nauwelijks onderscheiden worden van andere sympathisanten. Bij de hier behandelde partijen was die organisatie wel aanwezig, al zijn er - zoals ook in de volgende paragrafen zal worden opgemerkt - grote verschillen te constateren in de aard en de hechtheid ervan.

Duverger onderscheidde in zijn *Les partis politiques* uit 1951 vier typen relaties tussen burgers en partijen(2); in oplopende participatiegraad: "electeurs", "sympathisants", "adhérents" en "militants". De eerste twee zijn geen partijleden, de laatste twee wel. Maar de grens is in de praktijk minder duidelijk dan op het eerste gezicht lijkt. Waarin onderscheidt een sympathisant, die voor een partij folders rondbrengt, soms geld schenkt of in discussies die partij verdedigt zich van de overgrote meerderheid van de leden van die partij? Vele partijen kennen bovendien naast leden donateurs, voor wie in de statuten en reglementen speciale bepalingen zijn opgenomen. D'66 maakte in zijn beginperiode zelfs formeel onderscheid tussen "leden", "belangstellenden", "aanhangers" en "donateurs".(3) En nog recentelijk startte de PvdA een campagne om de sympathisanten van de partij te bereiken, en op te

roepen de partij financieel tijdens de verkiezingscampagne te steunen en hen in ruil daarvoor regelmatig een speciale partijkrant toe te zenden. Kiezers, sympathisanten of donateurs hebben echter geen stem in de interne partijdemocratie. Een *partijlid* kan daarom als volgt worden omschreven:

"Een partijlid is diegene die het recht heeft volwaardig te participeren in de interne besluitvorming door stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijeelon".

Dit recht wordt doorgaans verkregen door na individuele aanmelding en toelating door de partij regelmatig een (minimum-)contributie te betalen aan de partij.(4) In uitzonderingsgevallen behoeft aan deze voorwaarde niet voldaan te worden om toch partijlid te kunnen zijn (ereleden; ontheffing van de contributieplicht om sociaal-financiële redenen). Anderzijds impliceert regelmatige betaling van een financiële bijdrage aan de partij niet automatisch het partijlidmaatschap: bij donateurs ontbreekt de aanmelding en het stemrecht en bij "aspirant-leden" van o.a. de VVD ontbreekt het stemrecht door een te lage leeftijd.

Ook hier geldt weer dat de definitie toegespitst is op de Nederlandse (of in dit geval de Europese) situatie. In Canada en de Verenigde Staten, daar-entegen, kan vrijwel iedereen, die maar aanwezig is, participeren in de besluitvorming op de zogenaamde 'primaries', zonder dat men zich partijlid voelt of als zodanig wordt beschouwd. Voor de interpretatie van de hierna te noemen ledentallen is bovenstaande definitie van belang. Zolang een partij het recht van een persoon om te participeren in de besluitvorming erkent, geldt deze als partijlid. Het onderscheid tussen betalende leden en niet-betalende (wanbetalers) doet dan niet terzake, al moet bij de beoordeling van het mobiliseringsvermogen en de organisatiegraad van een partij hiermee rekening worden gehouden. Tegenwoordig wordt een partijlid vrij snel "van de lijst afgevoerd" wanneer hij of zij de contributieverplichting niet nakomt(5); vroeger was dit bij sommige partijen anders. Soms kon iemand jarenlang als partijlid aangeduid blijven zonder betaling, zodat de cijfers van het totaal aantal leden van een partij enigszins geflatteerd waren. Met de tegenwoordige gecentraliseerde en geautomatiseerde ledenadministratie (sinds ongeveer 1970) komt dit verschijnsel beduidend minder voor.

In de definitie van het partijlidmaatschap wordt gesproken van "stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijeelon". Deze toevoeging is nodig omdat de meeste partijen intern een vertegenwoordigend stelsel kennen. Niet ieder partijlid mag op alle niveau's van de partij zijn zegje doen en zijn

stem uitbrengen. Meestal geldt dit alleen op het lokale niveau (de afdeling, het aktiecentrum, de kiesvereniging, etc.), op de andere niveau's is participatie beperkt tot de afgevaardigden van de "gewone leden". Alleen in D'66 en de EVP heeft ieder partijlid spreek- en stemrecht op het hoogste niveau: het partijcongres (op het tussenliggende niveau van de partijraad geldt dit echter weer niet). Boven het lokale niveau onderscheidt een "gewoon" partijlid zich aldus meestal niet van de niet-leden. Het stem- en spreekrecht op het lokale niveau, de "basis", is daarom het beslissende criterium bij de bepaling van het partijlidmaatschap.

II. Barrières en attracties van het partijlidmaatschap

In zijn autobiografisch werk "Uit mijn communistentijd" schrijft De Kadt hoe hij in het voorjaar van 1919 lid werd van de Communistische Partij Holland, waarmee hij een vijftal jaren later weer zou breken.(6) Op een discussieavond trad de communist David Wijnkoop in debat met een anarchist. Het ging hem slecht af en na afloop ging de jonge De Kadt uit medelijden naar hem toe om te zeggen dat diens argumenten toch van betere kwaliteit waren geweest dan die van zijn anarchistische tegenstander.

"Wijnkoop antwoordde zoiets als: 'Ja jongen, maar de *arbeiders* moeten het begrijpen'. En ik zei weer zoiets als: 'Natuurlijk, maar ik wil de communisten helpen'. En een van de communisten om Wijnkoop, hield me een briefje voor en zei: dan moet je dit biljet invullen, kameraad. En zo was ik dan 'kameraad' en lid van de C.P.H. Natuurlijk, ik had niet gezegd dat ik partijlid wilde worden, alleen maar dat ik wilde 'helpen' en ik vond het te flauw om terug te krabbelen, en eigenlijk was ik ook wel nieuwsgierig om eens te zien wat die communistische partij was en deed."

De Kadt werd lid "zonder veel vertrouwen in Rusland", maar eerder uit bewondering voor Rosa Luxemburg en uit de overtuiging dat een Europese revolutie noodzakelijk was. "Men zal nu begrijpen", zo schrijft De Kadt even verder, "wat ik in latere jaren dacht van die communisten die zich aanmeldden omdat ze bij de partij van het zegevierende en machtige Rusland wilden zijn".

Bovenstaande herinneringen zijn een voorbeeld van hoe en waarom men lid van een politieke partij wordt. Uit medelijden, uit nieuwsgierigheid, uit dadendrang, uit ideologische motieven of uit opportunisme. Er zijn nog vele andere redenen te noemen dan in dit voorbeeld naar voren kwamen. De motieven zijn per persoon verschillend en niet altijd makkelijk te achterhalen. Wanneer men er naar vraagt, krijgt men vanzelfsprekend vrijwel altijd moreel verdedigbare

gronden te horen; minder acceptabele motieven schuift men het liefst de tegenstanders in de schoenen. Toch zal hierna een opsomming gegeven worden van deze mogelijke "informele" attracties - maar ook van de barrières - van het partijlidmaatschap.

barrières en attracties in statuten en reglementen

Allereerst zal echter beschreven worden wat de formele voordelen en drempels zijn. Hierbij wordt uitgegaan van de huidige politieke partijen die in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn.

De belangrijkste formele attractie van het partijlidmaatschap is - zoals in de definitie ligt besloten - het recht om te participeren in de interne besluitvorming van een politieke partij. Daarnaast bieden de meeste partijen een ledenkrant aan (bij o.a. de SGP moet hiervoor extra worden betaald; bij andere partijen is de ledenkrant soms slechts een speciaal gratis nummer van de partijkrant, waarop - als men alle nummers wil ontvangen - een apart abonnement moet worden genomen). Reducties bij de aanschaf van bepaalde goederen of diensten (bij de vakbonden niet ongebruikelijk) zijn in Nederland nagenoeg afwezig; alleen boeken worden zo nu en dan tegen korting aangeboden. Bovendien is niet elke ledenwerfactie toegestaan: in 1971 werd de Nederlandse Middenstandspartij beboet wegens overtreding van de loterijwet door aan elk vijfduizendste lid duizend gulden uit te loven (ook zonder dit verbod was het door het geringe aantal leden overigens nooit tot uitreiking van de prijs gekomen).(7) Erg scheutig met voordelen zijn de partijen - althans formeel - dus niet. Goedkope reizen of levensverzekeringen bijvoorbeeld zijn in Nederland niet afhankelijk van het partijlidmaatschap.

Uitgebreider zijn de formele voorwaarden waaraan men moet voldoen om partijlid te kunnen worden. In de statuten van alle partijen wordt een *minimum leeftijd* genoemd. De PSP en het CDA hebben de laagste leeftijdsdrempel: 14 jaar; de meeste andere partijen (PvdA, PPR, D'66, EVP, Centruumpartij en CPN)(8) hanteren de grens van 16 jaar. De VVD stelt als voorwaarde het bereiken van de bij de wet vastgestelde leeftijd voor het actief kiesrecht (18 jaar), de federatieve partijen RPF, SGP en GPV noemen in hun statuten geen leeftijdsgrens, maar de bij deze partijen aangesloten verenigingen gaan veelal uit van de leeftijd van 18 jaar. Tot het begin van de jaren zeventig hanteerden bijna alle partijen deze grens.

Een tweede eis, die in bijna alle statuten of huishoudelijke reglementen wordt genoemd is die van de *nationaliteit*. Tot in de jaren zestig was partijlidmaatschap bij alle partijen voorbehouden aan de Nederlanders. Daarna is ook deze voorwaarde versoepeld. Strikt juridisch geredeneerd is de deelname van buitenlanders aan de interne besluitvorming van politieke partijen overigens niet zonder problemen (bijvoorbeeld: buitenlanders die participeren in het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, terwijl zij daarvoor zelf geen stemrecht hebben).(9) Sommige partijen laten de nationaliteit nu geheel in het midden (PSP, PPR). Andere partijen laten momenteel expliciet Nederlanders en alle ingezetenen van Nederland toe tot hun gelederen (PvdA, D'66, EVP, CDA). De VVD noemt geen nationaliteit, maar deze eis zit impliciet in de voorwaarde van het bezit van het actief kiesrecht. GPV, RPF en SGP laten ook dit over aan de aangesloten verenigingen, die soms slechts spreken van "de in een kieskring woonachtigen". De Centruumpartij stelt een vage tautologische eis: "alle natuurlijke personen... die tot het lidmaatschap zijn toegelaten". (art. 5 Statuten) Eenmaal toegelaten dienen partijleden bij elke partij regelmatig *contributie* te betalen. Bij de meeste partijen (CDA, PvdA, D'66, PPR, PSP en CPN) vindt de contributieheffing volgens het draagkrachtbeginsel plaats: de contributiehoogte groeit vanaf een minimumcontributie - soms zeer progressief - mee met de door partijleden opgegeven (bruto)inkomsten. De andere partijen gaan uit van vaste bedragen, zij het dat hierbij vaak verschillende categorieën worden gehanteerd (bij de VVD bijvoorbeeld naar leeftijd). Vele partijen kennen de mogelijkheid tot verlaging van de contributie wanneer een partijlid door zijn of haar benarde financiële situatie niet in staat is het vaste bedrag of de minimumcontributie te betalen. Het partijbestuur moet hiervoor specifiek toestemming verlenen, nadat door het partijlid hiertoe een verzoek is ingediend. Maar ook voor die partijleden, die in staat worden geacht een bepaald bedrag aan contributie te betalen kan de hoogte van de "aanslag" een barrière zijn om lid van een partij te worden. Geconfronteerd met vele bestedingsmogelijkheden moet een partijlid wel erg gemotiveerd zijn om een soms aanzienlijk bedrag aan partijcontributie te willen besteden in plaats van aan een ander doel (bijvoorbeeld een reis, concert of stereoinstallatie), waarvan de geneugten veel duidelijker zichtbaar zijn. In 1984 was de gemiddelde contributie het laagst bij de SGP (f16) en het hoogst bij de PSP (f105). De leden van D'66 en de PvdA betaalden gemiddeld f86; die van de CDA en de VVD gemiddeld f50.

Wanbetalers worden - zoals reeds eerder opgemerkt - na verloop van tijd van de ledenlijst afgevoerd. Sommige partijen hebben in hun reglementen nauwkeurig aangegeven na hoeveel tijd een eerste aanmaning, een tweede aanmaning en tenslotte verval van het lidmaatschap te verwachten valt.

Enkele partijen hebben voorwaarden gesteld met betrekking tot *het lidmaatschap van andere partijen*. Bij de PSP, de PvdA, de Centruumpartij en de CPN is dit überhaupt niet toegestaan. De CPN breidt dit verbod in het voorontwerp voor de nieuwe statuten (art. 2) zelfs uit tot andere door het partijbestuur onaanvaardbaar geachte organisaties. D'66 laat het wel toe, zolang in die andere partij maar geen vertegenwoordigende of bestuurlijke functies worden bekleed. Ditzelfde geldt voor de PPR, zij het dat daar dit tweede lidmaatschap alleen is toegestaan bij "democratische progressieve partijen".

Soms is ook het lidmaatschap van een bepaald *kerkgenootschap* in de praktijk voorwaarde voor het lidmaatschap van een partij. Zo is het zeer ongebruikelijk dat een GPV-lid niet tevens lidmaat is van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken (Binnen Verband).(10)

De SGP kent eveneens een bijzondere voorwaarde: in de praktijk kunnen slechts personen van de mannelijke *sexe* van de partij lid worden.

Behalve wegens wanbetaling, kan een partij ook een lid *schorsen* of zelfs *royeren* wanneer het gedrag of de uitlatingen van dat partijlid strijdig worden geacht met het belang en/of de doelstellingen van de partij. Bij de meeste partijen is deze royementsprocedure (inclusief de beroepsmogelijkheden) uitvoerig beschreven in de statuten en reglementen. Het partijbestuur is steeds de uiteindelijke beslissende instantie. De gronden voor schorsing of royement worden meestal niet precieser omschreven dan "strijdig met het partijbelang". Blijkbaar is dat tegenwoordig voldoende. Vroeger werden bij enkele partijen nadere bepalingen in de reglementen opgenomen. De SGP in Rotterdam bijvoorbeeld rechtvaardigde in het begin van de jaren zestig royement bij gedrag dat in strijd was met de "Wet der Tien Geboden"; de KVP noemde destijds als grond "kennelijk onzedig leven" en "ergerlijk maatschappelijk wangedrag"; en de CPN billijkte royement niet alleen wanneer het partijbelang werd geschaad, maar ook wanneer dat van "het werkende volk" tekort werd gedaan (curieus genoeg was dat destijds ook voor de CPN blijkbaar niet hetzelfde!)

persoonlijke motieven en partijlidmaatschap

De formele barrières voor het partijlidmaatschap zijn aldus de laatste 10 à

20 jaar deels geslecht, zonder dat dit gemiddeld genomen tot een grote ledentoeleef heeft geleid; de formele attracties zijn relatief mager gebleven, maar nog steeds zijn zo'n 430.000 mensen lid van een partij. Hoe valt dit te verklaren? Waarom worden sommige mensen wel, en de meeste geen lid van een politieke partij?

Hoewel het moeilijk is de zieleroerselen van potentiële partijleden te doorgronden, wordt er in het algemeen van uitgegaan dat *informele attracties en drempels* van het partijlidmaatschap eveneens van groot belang zijn.

Allereerst de attracties: waarom worden mensen lid van een politieke partij? In Nederland bestaat geen collectief lidmaatschap van een partij, zoals bijvoorbeeld in Groot-Brittannië, waar vakbondsleden automatisch lid zijn van de Labourparty.(11) Wij spreken hier daarom van individuele motieven om tot een partij toe te treden.

Partijen en partijleden zullen zelf als reden veelal opgeven dat partijleden om *ideologische redenen* lid van de partij worden. In deze opvatting stemmen leden in met een bepaalde maatschappijvisie of met de richting van een gevoerd beleid, willen zij deze visie of richting ondersteunen door tijd en geld beschikbaar te stellen (formele en informele attracties vallen hier samen). Ledenaanwas wordt, net als electorale groei, geïnterpreteerd als steun voor beleid of grondslag van de partij. Maar reeds Max Weber onderscheidde aan het begin van deze eeuw naast het type van de ideële "Weltanschauungsparteien", het type van de banalere "Amtspatronage-Organisationen".(12) De meeste partijen zijn een mengvorm van beide typen, zo stelde hij vast. Baantjesjagerij en overtuiging bestaan naast elkaar. Von Beyme(13) wijst erop dat deze indeling door de toegenomen professionalisering van het landbestuur genuanceerd dient te worden. Zelfs in de Verenigde Staten zijn partijen niet vrij meer naar believen baantjes uit te delen nadat ze aan de macht gekomen zijn. Het is echter nog steeds zo - en dat geldt in Nederland vooral partijen waarvan regeringsdeelname aannemelijk wordt geacht - dat behalve een bepaalde maatschappijvisie ook *opportunistische overwegingen*, zoals het creëren of openhouden van carrièreperspectieven de aantrekkelijkheid van het partijlidmaatschap bepalen. Anders dan bijvoorbeeld in Latijns-Amerikaanse landen, waar cliëntilisme en patronage de gehele samenleving doordringen, is in Nederland de politieke kleur buiten de partijen slechts van belang voor bepaalde topfuncties.(14) Vooral benoemingen van topambtenaren op de departementen vinden tegenwoordig plaats op basis van de partijpolitieke gezindheid

van de betrokken ambtenaar. Omdat carrièrereperspectieven beperkt blijven tot topfuncties, is het aantal leden dat hierom voor een partij kiest relatief gering. Groter is het aantal partijleden dat een *politieke carrière* nastreven. Partijlidmaatschap is in de praktijk een absolute vereiste om gekozen te worden in volksvertegenwoordigende organen of benoemd te worden in andere politieke functies (burgemeester, Commissaris van de Koningin, minister, stafmedewerker bij wetenschappelijke bureaus van partijen etc.). Soms wordt met deze groep leden extra rekening gehouden door een partij. Zo stelde de KVP in 1970 voor een speciale categorie van "zeer geïnteresseerde en/of veelbelovende leden" in te stellen, die in ruil voor een extra hoge contributie ook mochten rekenen op een "aangepaste" ondersteuning door fractie en partijleiding(15): het ledenbestand als recruteringsreservoir.

Ook de benoemde functies zijn de laatste decennia volledig onderworpen geraakt aan de partijpolitiek. De laatste niet-partijgebonden minister bijvoorbeeld was mr. J.W. Beyen (1952-1956). Wanneer tegenwoordig iemand vanwege zijn (vaktechnische) kwaliteiten gevraagd wordt minister te worden en hij is nog geen lid van een partij, dan dient hij stante pede het lidmaatschap aan te vragen.(16) Het aantal politieke carrières is relatief klein, maar het aantal mensen die een politieke carrière nastreven of de mogelijkheid hiertoe open willen houden is waarschijnlijk beduidend groter.

Naast ideologische gronden en opportunistische overwegingen kunnen er nog vele andere redenen zijn om lid van een partij te worden, zoals ook bleek uit de geciteerde herinneringen van De Kadt. We kunnen deze belangrijke categorie aanduiden met *sociaal-psychologische motieven*. De drie categorieën sluiten elkaar overigens niet uit. Traditie en sociale omgeving kunnen bepalend zijn. De hoop status te verwerven met een partijlidmaatschap, de wens ergens bij te willen horen (het 'wij-gevoel') de aantrekkelijkheid bij de winnende partij te behoren (het 'bandwagon-effect') of de behoefte dadendrang in daden om te zetten kunnen evengoed redenen zijn om zich bij een partij aan te melden. Het is duidelijk dat politieke partijen niet de enige organisaties zijn die aan deze sociaal-psychologische behoeften van mensen kunnen voldoen. Integendeel, zij ondervinden in dit opzicht steeds meer concurrentie van andere maatschappelijke organisaties en van andere mogelijkheden tot vrijetijdsbesteding. Bovendien is het de vraag of de huidige partijen nog wel geschikt zijn om deze behoeftes te bevredigen.

Omdat de aantrekkelijkheid van partijen op het punt van carrièrereperspectieven

zeker niet is gedaald, zal een achteruitgang van het ledental - die hieronder bij verschillende partijen geconstateerd zal worden - verklaard moeten worden uit verminderde attractie op ideologisch en sociaal-psychologisch terrein.

Wat zijn nu de (informele) *barrières* om lid te worden van een partij?

De afwezigheid van bovenvermelde attracties voor grote groepen mensen leidt er toe dat hun politieke activiteit zich beperkt tot een gang naar het stemhokje. Een niet onbelangrijke groep burgers gaat zelfs überhaupt niet stemmen (circa 17% bij de Tweede Kamerverkiezingen). Bij sommige partijen weerhoudt een gebrek aan maatschappelijke legitimatie van de partij mensen ervan lid te worden: bij de CPN tijdens de Koude Oorlog (toen de CPN zelfs op de lijst was gezet van de voor ambtenaren verboden verenigingen) en bij de Centruumpartij in de jaren '80. Een deel van hen kiest dan het donateurschap als surrogaat. Bij grotere acceptatie door de maatschappij kan dit donateurschap omgezet worden in een echt lidmaatschap (zoals heel duidelijk het geval was bij de Centruumpartij, nadat zij in 1981 bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in de publiciteit was geraakt.(17)

Een andere groep voelt zich wel aangetrokken tot het lidmaatschap van een politieke partij, maar zegt dit na verloop van tijd weer op. Deze burgers kunnen natuurlijk zelf van politieke opvatting zijn veranderd dan wel de godsdienst als richtsnoer voor politiek handelen hebben losgelaten of van mening zijn dat de partij, waarvan zij lid waren, haar uitgangspunten heeft verloochend. Het betreft hier dan opzegging om ideologische redenen. Het kan ook zijn dat het partijlidmaatschap niet geleid heeft tot een gewenste benoeming in een functie of dat zelfs verhinderd heeft. Voor de rasopportunist is dat geen probleem: hij wisselt op tijd van partij. Maar zoals gezegd is het aantal mensen dat louter uit opportunistische motieven lid van een partij wordt, waarschijnlijk vrij gering. Tijdens de Tweede Wereldoorlog lag dat anders. De NSB, die voor de Duitse bezetting een achteruitgang in ledental had gekend, zag na mei 1940 dit ledental plotseling stijgen. In 1941 telde de partij, die toen heel wat baantjes te vergeven had, vier maal zoveel leden als direct voor de oorlog.

Een derde belangrijke reden waarom partijleden zich weer afmelden ligt op het sociaal-psychologische vlak. De 'partijcultuur' is hen tegengevallen of stelt te hoge eisen. In de PvdA bijvoorbeeld is wel geklaagd over de ruwe omgangsvormen en over het 'incrowd'-karakter.(18) Bovendien ligt bij die PvdA de tijdsbelasting voor actieve leden gemiddeld aanmerkelijk hoger dan bij het

CDA en de VVD, zo bleek uit een onderzoek onder congresleden in 1978-1979.(19)

Al deze barrières kunnen naast en door elkaar redenen zijn om geen lid te worden van een partij of het lidmaatschap na enige tijd weer te ruilen voor een andere besteding van de contributiegelden.

Mede omdat de totale partijorganisaties (inclusief verwante stichtingen) nog steeds circa 60 à 65% van hun inkomsten halen uit de contributieinkomsten(20), is het voor partijen van groot belang hun ledental op peil te houden. Hiervoor is meer nodig dan alleen het aanbieden van het recht om in de interne partijdemocratie te mogen participeren. Dat de partijen hier tegenwoordig over het algemeen veel moeite mee hebben, zal hieronder blijken. Overigens is het verschijnsel van de 'vervreemding' van de partijen ten opzichte van de burgers geen typisch Nederlands verschijnsel. Ook in andere landen hebben partijen op het gebied van de ledenbinding moeite zich aan te passen aan de welvaartsmaatschappij en de opkomst van de televisie. Voor de Bondsrepubliek wijst Raschke deze vervreemding onder andere aan de overinstitutionalisering van partijen.(21) Verstatelijking, oligarchisering, hiërarchisering en bureaucratisering liggen hieraan ten grondslag. De scepsis van burgers over succesvolle participatie in het partijleven is hierdoor toegenomen. De roep om meer participatie, die in de jaren zestig en zeventig werd gehoord, heeft deze institutionaliseringstendens weer versterkt. Raschke wijst er overigens op (blz. 15) dat destijds kritiek op partijen voornamelijk de instrumentele dimensie gold: de mogelijkheid om via partijen specifieke politieke doelen te bereiken. In de jaren tachtig richt de kritiek van een deel van de jeugd zich zijns inziens eerder op de expressieve dimensie: gezelligheid, vriendschap, voortdurende uitwisseling van meningen en spontaniteit. Doordat partijen deze niet in voldoende mate kunnen bieden, richt een deel van de energie zich op sociale bewegingen, clubs en (in Duitsland) Bürgerinitiative.

In het algemeen moet tenslotte nog worden opgemerkt dat de ontwikkeling van het ledental van partijen niet los gezien kan worden van fluctuaties in de algehele participatiebereidheid van burgers. In de jaren zeventig is hiernaar door Barnes, Kaase en anderen een groot opgezet onderzoek verricht in vijf westerse landen, inclusief Nederland.(22) Uit dit onderzoek bleek onder andere dat politieke partijen geconfronteerd worden met ernstige dilemma's, veroorzaakt door de botsing tussen "new" en "old politics" op de scheidslijn van materialisme en postmaterialisme. De meeste mensen bekommeren zich nog steeds

met name om 'bread-and-butter' zaken en slechts een minderheid geeft prioriteit aan 'social equality issues'. Maar deze minderheid is veel gepassioneerder dan de meerderheid. Bovendien is zij een hoog opgeleide, efficiënt werkende en participerende minderheid. Om stemmen te winnen moet een partij zich richten tot de massa en dreigt hiermee de tot participatie bereid zijnde burgers van zich af te stoten. "The result is a structurally based propensity toward protest activity in advanced industrial societies, as it is difficult for parties to respond to publics with widely differing values and goals", zo concluderen Kaase en Barnes.(23)

III. Ledenregistratie: de gegevens en hun betrouwbaarheid

Omdat door vele partijen pas aan het begin van de jaren '70 een centrale ledenadministratie werd ingevoerd, zijn de ledentallenreeksen uit de periode daarvoor fragmentarisch en niet altijd betrouwbaar. Niet voor niets ging de introductie van het nieuwe systeem dikwijls gepaard met een sanering van het ledenbestand, waardoor duizenden papieren leden werden afgevoerd. Nogal wat partijen slaagden er voor 1970 niet in de hoogte van hun ledental nauwkeurig vast te stellen. Met name in die partijen waarin het aantal stemgerechtigde afgevaardigden waarover afdelingen op partijcongressen konden beschikken werd bepaald naar gelang de grootte van hun ledenbestand, kon deze tekortkoming van invloed zijn op de besluitvorming. Afgezien van enkele uitzonderingen berusten bijna alle cijfers uit de periode voor de centrale ledenregisters op schattingen of benaderingen, afkomstig uit een niet geheel onbelanghebbende bron: de partij zelf. Omdat deze allerlei motieven kon hebben om de buitenwacht een vertekend beeld te geven van de omvang van haar ledenaanhang, is uiteraard geen waterdichte garantie voor de juistheid ervan te geven. Deels is de gebrekkige ledenadministratie een erfenis van het 19e eeuwse districtenstelsel en censuskiesrecht, dat het ontstaan van een in principe gedecentraliseerde partij-organisatie in de hand werkte. Om de verkiezing van een bepaalde kandidaat te bevorderen, werden in districten 'kiesverenigingen' opgericht. Uit de aaneensluiting van een aantal gelijkgezinde kiesverenigingen ontstond in 1879 de eerste politieke partij in Nederland: de Anti-Revolutionaire Partij. Op vrijwel analoge wijze verliep de overige partijvorming. In de protestants-christelijke traditie leeft deze partijstructuur, met als kenmerk de grote mate van zelfstandigheid van de plaatselijke kiesvereniging, nog steeds voort, zoals de naamgeving van het

GPV en de RPF verraadt.

Vanuit de aaneensluiting van kiesverenigingen bij een Centraal Comité ontwikkelde de ARP zich tot een gecentraliseerde partij. De emancipatie der van het kiesrecht uitgesloten 'kleine luyden', die Kuyper zich ten doel had gesteld, vereiste een slagvaardige, goed toegeruste organisatie. Niet zelden vergeleek de partijleider de ARP met een leger: de Reputatenvergadering werd een wapenschouw, de verkiezingsstrijd een veldslag en het middenkader van de partij subalterne officieren.(24) De CHU daarentegen bleef altijd een losse samenvoeging van plaatselijke kiesverenigingen, die nauwgezet waakten over hun autonomie. De christelijk-historischen, door Kuyper ooit gekenschetst als een deftig gezelschap van "mannen met twee namen"(25) onder leiding van De Savornin Lohman, waren overwegend afkomstig uit de hogere maatschappelijke bovenlaag. De behoefte aan een straffe partijorganisatie, vaak geworteld in de wens om aan maatschappelijke achterstelling een einde te maken, werd hier dan ook veel minder gevoeld. Als het christelijk historisch adagium gold: "de CHU is een Unie, niet een partij".(26) Vormde de kiesvereniging in organisatorisch opzicht de hoeksteen van zowel de anti-revolutionaire en christelijk-historische partijstructuur, in administratief opzicht bleek zij nogal eens haar Achilleshiel. Het lidmaatschap van de partij liep via de plaatselijke kiesvereniging, hetgeen inhield dat het bestuur voor de administratie en contributie-inning zorg diende te dragen. Deze fuik tussen leden en centraal bestuur kon het optimaal functioneren van de partij soms belemmeren, wanneer de regelmatige contributie-afdracht en het verzenden van bijgewerkte ledenlijsten van de kiesvereniging aan het partijcentrum stokten.

De onzorgvuldigheid en bijwijlen onregelmatigheid waarmee in de lagere partij-echelons de administratieve taken werden uitgevoerd, bezorgden de centrale partijbestuurders zo nu en dan de nodige hoofdbrekens. Zo beklagde een adjunct-secretaris van de ARP over de soms geringe contributie-afdrachten. Het kwam in de jaren '30 voor dat een grote kiesvereniging met 1000 leden slechts voor 600 aan het partijcentrum betaalde, voorwendend dat de rest werkloos was en dus geen contributie betaalde, "hetgeen neer zou komen op een werkloosheidspercentage van 40%".(27) Zelfs aan het eind van de jaren '60 werd door de penningmeester het bestaan van 'zwarte' leden vermoed, die wel aan de kiesvereniging een bijdrage gaven, maar waarvoor het Centraal Comité geen afdracht ontving.(28)

Ook de CHU worstelde met de contributie-inning. Gedurende vele jaren zou meer

dan een vijfde van de aangesloten kiesverenigingen achterstallig of nalatig zijn geweest in het doorgeven van de aan het Uniebestuur toekomende gelden.(29) Daarnaast werd de hoogte van het ledental van de Unie gedrukt doordat de leiding van sommige kiesverenigingen opzettelijk het aantal leden beperkt probeerde te houden, om zodoende eenvoudiger de samenstelling van de kandidatenlijsten voor verkiezingen te kunnen beïnvloeden.(30)

Evenals haar protestantse tegenhangers was aanvankelijk ook de katholieke partijorganisatie gebaseerd op kiesverenigingen. De monopoliepositie die de Algemene Bond van R.K. Kiesverenigingen in het zuiden innam gaf echter geen dwingende aanleiding tot de vorming van een hechte partij. Boven de Moerdijk, waar de katholieken in de minderheid waren, was zij daarentegen soms beter georganiseerd. Bovendien beschikte de katholieke zuil in de Kerk reeds over een machtige organisatie. Toen de Bond later opging in de R.K. Staatspartij onderging de organisatiestructuur ook een wijziging. Plaatselijke afdelingen vervingen de kiesverenigingen en het directe, individuele lidmaatschap werd ingevoerd. De reorganisatie liet de wijze van ledenadministratie en contributie-inning echter ongemoeid, aangezien de lokale secretaris en penningmeester hiervoor verantwoordelijk bleven. De KVP kreeg, als naoorlogse voortzetting van de RKSP en in organisatorisch opzicht nagenoeg identiek aan haar voorgangster, met dezelfde administratieve problemen van doen. In een rapport uit 1956 dat de financiële situatie van de KVP doorlichtte, werd geconstateerd dat vele penningmeesters verzuimden de niet gebruikte lidmaatschapskaarten naar het partijsecretariaat terug te sturen. De interne controle werd door dergelijke praktijken aangetast, aldus de opstellers, en "theoretisch kan er een aanzienlijk bedrag aan contributie aan de Partijkas zijn onthouden".(31) Later ontdekte een kascommissie zelfs dat sommige afdelingen met behulp van zelfvervaardigde kaarten contributies innen om zo hun verkiezingsfonds te vergroten.(32) Nalatigheden bij het invorderen van de lidmaatschapsgelden hebben niet alleen een nadelige invloed op de liquiditeitspositie van de partij, zo stelde de algemeen penningmeester in 1965, maar ook op de ledenaanhang. Volgens hem was "ledenverlies onvermijdelijk mede een gevolg van de late contributie-inning".(33)

Mede door de in het liberalisme besloten liggende afkeer van alle centralisme kwam de liberale stroming pas laat tot enige vorm van een overkoepelende, landelijke organisatie. De autonomie van de kiesvereniging werd als een belangrijk goed gezien. Volgens de 19e eeuwse liberale voorman S. van Houten werd in die tijd niet gedacht "aan clubs, die volgens de meerderheidsbe-

sluiten van den leider manoeuvreerden als een peloton soldaten".(34) Nu noopte de maatschappelijke positie van vele liberalen aanvankelijk ook niet tot de vorming van een strak georganiseerde partij; als notabelen kon men op velerlei wijze invloed doen gelden. Met de kiesrechtuitbreiding konden zij hier echter evenmin aan ontkomen.

Na de intrede van de partijvorming in de liberale stroming is deze lange tijd zeer verdeeld geweest. Eigenlijk kwam hieraan pas met de oprichting van de VVD in 1948 een einde. Ook in deze partij had de top reden tot klagen over het wispelturige gedrag van sommige afdelingsbesturen. Slaagde de partijsecretaris in de eerste jaren na de oprichting er nog in met kunst- en vliegwerk tot een zeer globale schatting van het aantal liberale leden te komen, in 1951 lukte hem dat volstrekt niet meer. "Aangezien een zo groot aantal afdelingen geen opgave van het ledental verstrekten, is zelfs bij benadering niet te zeggen hoeveel leden de partij aan het eind van het verslagjaar telde".(35) Vaak was de enige indicatie voor het ledental de presentielijst op de Algemene Vergadering, waar iedere afdeling één stem per 50 leden had. Deze wijze van ledentelling kon echter tot geflatteerde resultaten leiden, omdat sommige rijkere afdelingen om over meer stemmen in de vergadering te beschikken doorgewoon voor meer leden betaalden dan zij in werkelijkheid bezaten.(36)

In tegenstelling tot de meeste christelijke - uitgezonderd de ARP - en liberale partijen waren de linkse partijen van oudsher doorgaans hecht georganiseerd. Door de omstandigheden werden de socialistische aangespoord een goed functionerend, gecentraliseerd partijapparaat op te bouwen. De arbeiders waren immers uitgesloten van het stemrecht en hadden zich op sociaal gebied nog weinig rechten verworven. Bij de oprichting van de SDAP in 1894 werd deze door Vliegen, één van haar oprichters, getypeerd als "een staf zonder leger"; (37) later, na de toename van het aantal leden en kiezers, werd zij een geduchte politieke kracht.

Op de organisatiestructuur van de CPN heeft de Derde of Communistische Internationale een beslissende invloed gehad. De twaalfde voorwaarde, waaraan de bij de Comintern aangesloten partijen hadden te voldoen, hield de organisatie van de partij op basis van het democratisch centralisme in. Tevens diende een ijzeren discipline in de partij te heersen. De op deze wijze qua besluitvorming meest gecentraliseerde partij van Nederland kende echter een zeer gedecentraliseerde ledenadministratie en contributie-inning. Wegens de door de partij gevoelde noodzaak tot absolute geheimhouding hield alleen de dis-

trictssecretaris de lijsten bij waarop alle leden van zijn rayon met naam en toenaam stonden vermeld; aan het landelijk secretariaat werden slechts de totalen doorgegeven. Uiteraard werd door de CPN in die tijd hierover geen enkele mededeling verstrekt.

Tot in de jaren '80 werd door de CPN de contributie bij de leden aan huis geïnd, waarbij de ingeplakte zegels in de partijboekjes als betalingsbewijs dienden. Hoewel deze gedecentraliseerde inningswijze ook door de SDAP en lange tijd door PvdA en PSP werd gebruikt, was daar de interne controle van dien aard, dat deze partijen regelmatig overzichten van de grootte van hun ledenaanhang konden publiceren. Vanzelfsprekend valt bezwaarlijk vast te stellen, in hoeverre deze opgaven een correcte weergave van de realiteit waren.

Aan het begin van de jaren zeventig gingen de meeste partijen over tot de invoering van een centrale ledenadministratie, soms direct vergezeld van of later gevolgd door de invoering van de centrale contributie-inning. In de PvdA waren al jaren eerder stemmen opgegaan om die activiteiten te moderniseren "die meer 19e eeuws dan 20ste eeuws tot een oplossing gebracht worden." (38) Toch was het nota bene de CHU die aan het einde van 1968 als één van de eerste partijen - althans nominaal - overging tot de introductie van de centrale ledenadministratie. Pogingen die de KVP al eerder had ondernomen om te komen tot een centraal bijgewerkt overzicht van haar ledenbestand, hadden niet veel resultaat opgeleverd. Na de CHU volgden in 1970 de PvdA, in 1971 de ARP en in 1972 de VVD, en nog later de kleinere partijen. Als enige gevestigde partij kent de SGP tot op heden geen centrale ledenadministratie.

In tabel 1 worden de ledentallen van de Nederlandse politieke partijen gepresenteerd, die zitting hebben (gehad) in de Tweede Kamer. Met betrekking tot de betrouwbaarheid van de gegevens dient rekening te worden gehouden met de bovengenoemde opmerkingen. Voor een uitgebreide verantwoording van de cijfers wordt verwezen naar de bijlage die achter dit artikel is opgenomen. Hierin kunnen ook ledentallen van een aantal kleine partijen worden aangetroffen, die vanwege hun vaak geringe betrouwbaarheid niet in de tabellen zijn opgenomen.

Tabel 1. Overzicht van de ledentallen van de Nederlandse politieke partijen na 1945.

| jaar | ARP | CHU | CDA | CPN | D'66 | EVP | GPV |
|------|---------|--------|---------|--------|--------|-------|--------|
| 1946 | 86.500 | 30.000 | | 50.000 | | | |
| 1947 | | 50.000 | | 53.000 | | | |
| 1948 | | | | | | | |
| 1949 | | | | | | | |
| 1950 | 102.737 | | | | | | 1.200 |
| 1951 | | | | | | | 2.250 |
| 1952 | | | | | | | 3.300 |
| 1953 | | | | | | | |
| 1954 | | | | | | | |
| 1955 | 98.028 | | | 18.000 | | | |
| 1956 | 95.038 | | | | | | 5.600 |
| 1957 | 97.186 | | | | | | |
| 1958 | 99.340 | 37.000 | | | | | |
| 1959 | 99.613 | | | | | | |
| 1960 | 97.980 | 48.000 | | | | | |
| 1961 | 98.544 | | | | | | 6.300 |
| 1962 | 100.847 | 50.000 | | | | | |
| 1963 | 98.016 | 50.000 | | | | | |
| 1964 | 95.796 | | | | | | 7.039 |
| 1965 | 94.164 | 50.000 | | | | | |
| 1966 | 93.938 | 45.000 | | | 1.500 | | 8.000 |
| 1967 | 90.904 | 40.000 | | | 3.700 | | |
| 1968 | 87.387 | | | | 3.850 | | 8.100 |
| 1969 | 83.127 | | | | 5.057 | | 8.024 |
| 1970 | 80.695 | 28.900 | | | 6.400 | | 7.800 |
| 1971 | 74.118 | 29.872 | | | 5.620 | | 8.702 |
| 1972 | | 28.450 | | | 6.000 | | 9.491 |
| 1973 | 69.742 | 27.740 | | | 6.000 | | 9.836 |
| 1974 | 65.116 | 28.085 | | | 300 | | 10.498 |
| 1975 | 61.761 | 27.850 | 300 | | | | 10.728 |
| 1976 | 59.495 | | 2.000 | | 2.000 | | 11.371 |
| 1977 | 57.661 | 27.000 | 11.797 | 15.289 | 4.410 | | 12.000 |
| 1978 | 57.642 | 27.630 | 20.000 | 15.520 | 8.424 | | 12.463 |
| 1979 | 56.405 | 26.000 | 25.500 | 15.510 | 11.677 | | 12.700 |
| 1980 | 54.500 | | 143.000 | 15.014 | 14.638 | | 12.922 |
| 1981 | | | 152.885 | 14.370 | 17.765 | 1.790 | 13.181 |
| 1982 | | | 147.896 | 13.868 | 14.500 | 2.746 | 13.114 |
| 1983 | | | 138.179 | 12.724 | 12.000 | 2.820 | 12.983 |
| 1984 | | | 131.627 | 11.594 | 8.774 | 2.500 | 12.909 |

| jaar | KVP | PSP | PvdA | PPR | RPF | SGP | VVD |
|------|---------|-------|---------|--------|-------|--------|---------|
| 1946 | | | 114.558 | | | 10.100 | |
| 1947 | | | 108.813 | | | 10.200 | |
| 1948 | 409.084 | | 117.244 | | | 10.300 | 22.175 |
| 1949 | 348.516 | | 109.608 | | | 10.400 | 21.771 |
| 1950 | 319.419 | | 105.609 | | | 10.500 | 21.271 |
| 1951 | 295.736 | | 111.885 | | | 10.600 | |
| 1952 | 277.663 | | 111.351 | | | 10.700 | |
| 1953 | 257.890 | | 112.823 | | | 10.750 | 26.777 |
| 1954 | 269.376 | | 119.561 | | | 10.800 | 30.000 |
| 1955 | 429.939 | | 124.641 | | | 10.850 | |
| 1956 | 428.599 | | 142.140 | | | 10.900 | |
| 1957 | 368.196 | 858 | 142.849 | | | 11.000 | |
| 1958 | 379.081 | 1.986 | 137.778 | | | 11.500 | |
| 1959 | 374.745 | 2.497 | 147.047 | | | 12.000 | 35.000 |
| 1960 | 385.500 | 2.700 | 142.853 | | | 12.300 | |
| 1961 | 375.500 | 2.852 | 138.829 | | | 12.600 | |
| 1962 | 328.000 | 3.624 | 139.375 | | | 13.000 | |
| 1963 | 312.000 | 3.786 | 138.567 | | | 13.400 | 30.000 |
| 1964 | 276.000 | 3.779 | 142.426 | | | 13.700 | |
| 1965 | 259.180 | 3.888 | 140.389 | | | 14.000 | 30.000 |
| 1966 | 233.134 | 4.857 | 134.476 | | | 14.300 | 35.000 |
| 1967 | 156.000 | 4.849 | 130.960 | | | 14.700 | |
| 1968 | 120.000 | 4.462 | 116.736 | 3.000 | | 15.000 | 35.000 |
| 1969 | 100.000 | 4.325 | 107.005 | | | 15.200 | |
| 1970 | 97.300 | 4.228 | 98.671 | 4.000 | | 15.400 | 38.000 |
| 1971 | 87.136 | 4.445 | 96.337 | 4.284 | | 15.700 | |
| 1972 | 82.525 | 4.581 | 94.229 | 3.800 | | 16.000 | 41.536 |
| 1973 | 67.494 | 4.871 | 97.787 | 6.300 | | 16.700 | 68.414 |
| 1974 | 62.234 | 4.802 | 103.140 | 11.000 | | 17.000 | 78.759 |
| 1975 | 52.458 | 4.333 | 100.524 | 12.800 | 700 | 17.500 | 82.831 |
| 1976 | 51.729 | 4.543 | 95.548 | 13.100 | 2.000 | 18.200 | 87.571 |
| 1977 | 54.273 | 6.506 | 109.659 | 13.400 | 4.500 | 18.700 | 97.396 |
| 1978 | 58.500 | 8.797 | 121.274 | 12.600 | 5.000 | 19.500 | 100.510 |
| 1979 | 56.185 | 9.018 | 118.522 | 12.325 | | 20.100 | 92.314 |
| 1980 | 49.343 | 8.703 | 112.929 | 11.500 | 5.545 | 20.300 | 85.881 |
| 1981 | | 9.631 | 109.557 | 10.567 | 8.000 | 20.500 | 92.830 |
| 1982 | | 9.979 | 105.486 | 10.063 | 9.945 | 20.800 | 102.888 |
| 1983 | | 8.853 | 101.724 | 8.934 | 9.334 | 21.200 | 95.528 |
| 1984 | | 7.767 | 99.347 | 7.848 | 8.970 | 21.400 | 89.120 |

IV. Ledentallen van Nederlandse politieke partijen

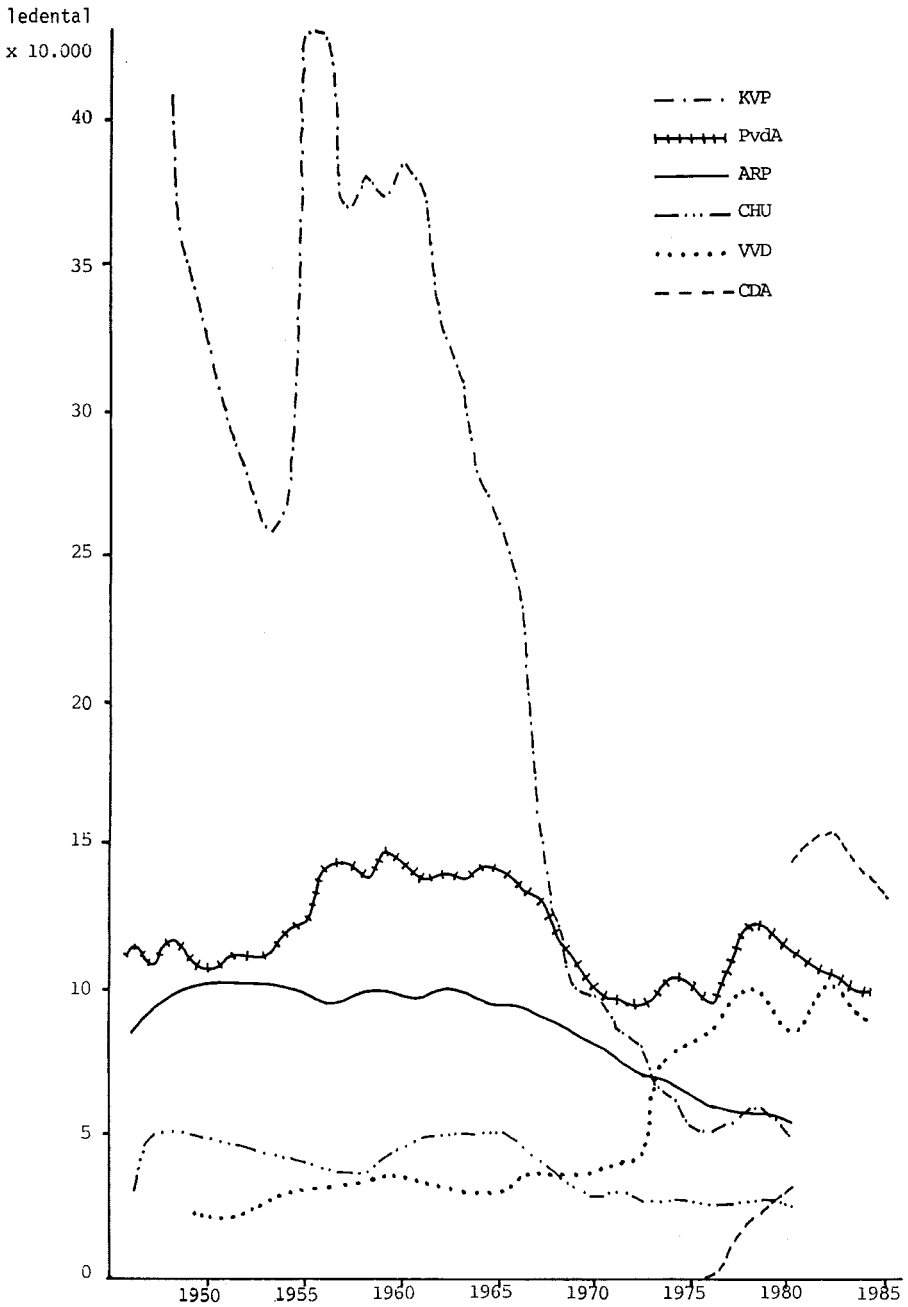
1. *commentaar per partij*

KVP, KNP en RKPN

De afkalving van het ledental van de confessionele partijen - een aspect van het ontzuilingsproces - begon in het geval van de KVP al vrij snel na de oorlog. De partij had in 1949 zo'n 350.000 betalende leden, ongeveer gelijk aan het gemiddelde van de RKSP vóór de oorlog.(39) Ten tijde van het optreden van de voormalige minister van Koloniën Welter, die uit protest tegen het Indonesiëbeleid van de KVP de Katholiek-Nationale Partij (KNP) oprichtte, en de ter rechterzijde ontstane groep Steenberghe, die de regeringssamenwerking met de PvdA bekritiseerde, liep het ledental met bijna een kwart terug. Dat de teruggang niet alleen veroorzaakt werd door deze interne conflicten toonde de waarschuwing aan, die het episcopaat in 1954 tegen onder andere de PvdA deed uitgaan. Verontrust door de veronderstelde socialistische aantrekkingskracht stelden de bisschoppen in hun Mandement "dat een doorbraak naar de Partij van de Arbeid een even grote afbraak is van de eigen katholieke partij". Het lidmaatschap van de PvdA werd ontraden en de bisschoppen riepen de katholieken die lid waren nogmaals op de PvdA te verlaten "uit grote bezorgdheid voor het zieleheil van hen die tot nog toe aan Ons bisschoppelijk vermaan geen gehoor hebben gegeven".(40)

Na het Mandement wist een grootscheepse ledenwerfactie in 1955 het ledental nog tot boven de 400.000 te stuwen. Een intensieve campagne in 1959 leidde ook tot ledenaanwas, die voor een deel te danken was aan de nogal uitbundige inschrijving van gezinsleden. Zo "ontdekte" de Limburgse statenkringvoorzitter tijdens de actie van 1959 een gezin met maar liefst negen KVP-leden.(41) Op een gegeven moment had de KVP in dat jaar ongeveer 450.000 geregistreerde leden, waaronder 175.000 inwonende gezinsleden.(42) Volgens een door Bakvis geïnterviewde insider werden lidmaatschappen aan de deur of in winkelcentra verkocht alsof het "missiekalenders" waren. "De meeste mensen wisten waarschijnlijk niet eens het verschil. Voor hen was het allemaal voor de 'Roomse zaak'".(43)

Na de laatste opleving aan het einde van de jaren '50 liep de massapartij leeg. De KVP bleek niet alleen niet bij machte haar nieuwe leden vast te houden;



Figuur 1a. Ontwikkeling van de ledentallen van KVP, PvdA, ARP, CHU, VVD en CDA na 1945

ook ouderen stapten op. De organisatiegraad, de verhouding tussen het aantal leden en aantal kiezers van een partij (zie paragraaf IV.2), die vlak na de oorlog nog boven de 25% lag, daalde in 1963 tot 16%.

In de periode 1966-1968 raakte de achteruitgang in een stroomversnelling: het Tweede Vaticaans Concilie, de 'Nacht van Schmelzer' en het uittreden van een aantal radicalen die uit verzet tegen de behoudende koers de PPR oprichtten, lieten hun sporen na in de ledenregisters. Binnen twee jaar halveerde het ledenbestand. Bij de verkiezingen van 1972 zakte haar organisatiegraad terug tot 6,3%. Ondanks het enorme verval organiseerde de KVP op dat moment nog altijd een in verhouding groter deel van haar kiezers dan bijvoorbeeld de VVD.

In 1972, het laatste jaar waarin de KVP met een eigen lijst uitkwam bij de Tweede Kamerverkiezingen, kreeg zij concurrentie van een andere katholieke partij. De Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) was opgericht uit onvrede over het door de KVP gevoerde beleid inzake abortus en zedelijkheidswetgeving. Het is onduidelijk gebleven in hoeverre orthodoxe KVP-leden overstapten naar de RKPN. Wel was het zeker dat de bewering van voorzitter Beuker dat zijn partij 30.000 leden zou tellen onjuist was. Schattingen - noodzakelijk omdat de voorzitter zijn belofte niet nakwam dat journalisten zelf mochten 'neuzen in de kaartenbakken' - hielden het op hooguit een tiende van zijn opgave.(44)

ARP en CHU

In tegenstelling tot de KVP nam de ledenaanhang van de ARP na 1945 aanzienlijk toe. Schommelde het in de jaren dertig tussen de 50.000 en 55.000, vlak voor de oorlog ging het ledental de 60.000 te boven.(45) Ook in de eerste jaren na de bevrijding vertoonde de ARP een behoorlijke groei. De rol die anti-revolutionairen tijdens de Tweede Wereldoorlog in het verzet hadden gespeeld en de standvastige afwijzing door de ARP van de dekolonisatiepolitiek die de Nederlandse regering ten aanzien van Indonesië voerde - en die de partij voor meerdere jaren in de oppositie deed belanden - kunnen hierbij van invloed zijn geweest.

In 1950 telde de ARP ruim 100.000 leden; een aantal dat zij met enige moeite tot 1962 wist te behouden. In de relatief hoge organisatiegraad, die in deze periode rond de 18% ligt, kwam de hechte, goed-georganiseerde partij-opbouw van anti-revolutionairen tot uitdrukking. Inzinkingen in het ledenbestand in de jaren vijftig werden door de ARP aan emigratie geweten en aan het optreden

van het GPV, dat sinds de afscheiding van de ARP (1948) traag maar gestaag groeide.

Na 1962 nam het ledenverval van de ARP ernstiger vormen aan. Het is opmerkelijk dat deze kentering optrad na de 'ommezwaai' van Bruins Slot in september 1961 met betrekking tot de kwestie Nieuw Guinea, toen de voorzitter van de Tweede Kamerfractie een direct en open gesprek met de republiek Indonesië bepleitte. Op langere termijn hield de ommezwaai een benadrukken van een christelijk-sociale, evangelisch-radicalen politiek in, hetgeen tot uitdrukking diende te komen in het predikaat 'Evangelische Volkspartij', waarmee de ARP zich in die tijd ging tooien. De totstandkoming van het kabinet De Jong in 1967 was in dit verband voor een aantal anti-revolutionairen een teleurstelling. Van de 'spijstemmers', die het openlijk betreurden op de ARP te hebben gestemd, gingen enkelen later over naar de PPR. Onder hen is Bas de Gaay Fortman.

De ARP zag naast politieke en financiële redenen in het "natuurlijk verloop" een voorname oorzaak van de neergang in haar ledenaanhang. Tevergeefs poogde zij door vele acties nieuwe leden te werven, maar de partij leek niet meer erg in trek te zijn onder jongeren. Vergrijsd ging in 1980 de oudste partij van Nederland op in het CDA. Hoewel haar ledenbestand sinds 1950 was gehalveerd, bleek de ARP toen in ledentallen gerekend toch nog de grootste confessionele partij. Dankzij haar solide organisatie wist de ARP in vergelijking met de KVP het verval enigszins binnen de perken te houden.

Bij een beoordeling van de ontwikkeling van de ledentallen van de CHU is enige terughoudendheid geboden, aangezien deze tot 1970 vrijwel uitsluitend op schattingen berustten. Niettemin is ook in deze ramingen de voor de confessionele partijen in de jaren zestig zo typerende achteruitgang in het ledental waarneembaar. De opgave van de Unie uit 1947 bedroeg 50.000. In de jaren vijftig liep het ledental behoorlijk terug. Na een langdurige ledenwerfactie naar aanleiding van haar gouden jubileum in 1958 won de CHU het verloren gegane terrein terug: in 1962 beschikte zij weer over hetzelfde aantal leden als in 1947.

Halverwege de jaren zestig zette de teruggang in het christelijk-historisch ledenbestand in. Vijf jaar later, in 1970, had bijna een kwart van de aanhang afgehaakt. (Door de invoering van de centrale ledenadministratie is het beeld van deze periode enigszins vertroebeld.) Het tempo waarmee de achteruitgang zich voltrok ligt na 1970 een stuk lager; het is mogelijk dat de

oppositie die de CHU ten tijde van het kabinet Den Uyl voerde een heilzame werking op haar ledenbestand had. Bij de overgang naar het CDA telde de CHU hooguit 26.000 leden, 4000 minder dan het aantal 'rechtstreekse' christen-democratische leden. Evenals de ARP - maar met een veel minder goed georganiseerde partij - was het ledental van de Unie in de naoorlogse periode gehalveerd.

CDA

De stopzetting van de daling van de ledentallen, waarin ARP, CHU en KVP afzonderlijk niet waren geslaagd, bleek - althans tijdelijk - wel mogelijk na hun politieke en organisatorische integratie. Na de totstandkoming van één lijst bij de Kamerverkiezingen van 1977 groeide het totale ledental van de drie licht. De daaropvolgende teruggang werd door de fusie omgebogen; over 1981 was er zelfs van een behoorlijke groei sprake.

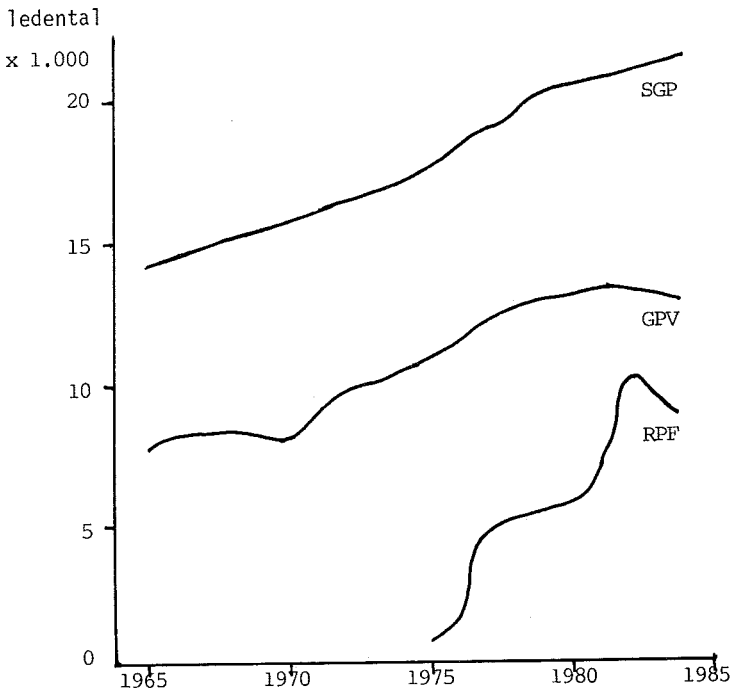
In 1975 waren de confessionele partijen overgegaan tot de vorming van een federatie. De leden van elke partij waren qualitate qua lid van dit christen-democratisch samenwerkingsverband; slechts in de CHU bestond de mogelijkheid dit automatische lidmaatschap ongedaan te maken. Daarnaast werd het 'rechtstreekse' lidmaatschap ingevoerd. Zij die niet lid wensten te worden van één van de oude partijen konden zich op deze wijze direct bij de nieuwe federatie aansluiten. Hun aantal groeide aanzienlijk: van 300 in de zomer van 1975 tot zo'n 30.000 bij de fusie tot het CDA.

Voor een deel bevonden zich onder deze rechtstreekse leden ook leden van ARP, KVP en CHU, die op deze wijze hun sympathie ten aanzien van de christen-democratische integratie wilden onderstrepen. Na de fusie moest het bestand van de nieuwe partij - die toen 162.000 leden telde - dan ook van deze 'dubbele' leden worden geschoond. Inclusief wanbetalers werden er 19.000 afgevoerd, zodat het CDA eind 1980 nog ongeveer 143.000 leden had.(46)

Na de stijging in het verkiezingsjaar 1981 nam het ledental in de daaropvolgende jaren wederom af. Hoewel de partij er electoraal gezien in is geslaagd de afbrokkeling van haar aanhang behoorlijk te vertragen, is er van de christen-democratische eenwording vooralsnog geen blijvend elan naar potentiële leden uitgegaan, hoewel het CDA momenteel in ledental veruit de grootste partij is. Concurrentie door de in 1981 opgerichte EVP, waarvan ook voormalige ARP-ers lid werden, is in dit opzicht te verwaarlozen. Op haar hoogtepunt in 1983 had deze partij bijna 3.000 leden; een aantal dat na interne conflicten inmiddels enigszins is geslonken.

SGP, GPV en RPF

Schijnbaar onberoerd door ontzuiling en deconfessionalisering namen de ledentallen van de orthodox-christelijke partijen in de naoorlogse periode voortdurend toe. Het GPV groeide vrijwel onophoudelijk sinds haar afsplitsing van de ARP in 1948. In de hoge organisatiegraad, gemiddeld ruim 13%, verloochende het Verbond de afkomst van haar moederpartij niet. Ook de SGP had een behoorlijk aantal van haar kiezers als lid georganiseerd. Een directe reactie op de christen-democratische eenwording in orthodoxe kringen was de oprichting van de RPF in 1975. In het nieuw op te richten CDA werd door sommigen voor een verkwanseling van het anti-revolutionaire en christelijk-historische erfgoed gevreesd(47); bovendien was men beducht voor een katholieke overheersing. Vanwege de belemmeringen die het GPV opwierp voor aspirant-leden die geen deel uitmaakten van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt (Binnen Verband), was de vorming van een nieuwe partij noodzakelijk.



Figuur 1b. Ontwikkeling van de ledentallen van SGP, GPV en RPF na 1965

In 1981, na de eigenlijke totstandkoming van het CDA, kreeg de RPF de wind goed in de zeilen. Bij de parlementsverkiezingen behaalde de Federatie twee zetels; haar ledenaanhang nam met duizenden toe. Opvallend is dat deze groei samenviel met een stagnatie en zelfs lichte achteruitgang bij het GPV.

Verdeeldheid binnen het Verbond over een lijstineenschuiving met SGP en RPF bij de Europese Verkiezingen kan hieraan ook debet geweest zijn.

De RPF kreeg eveneens met onenigheid te kampen, hetgeen gepaard ging met een dalend ledental. Een langdurig conflict tussen de beide parlementsleden Leerling en Wagenaar, exponenten van respectievelijk de evangelisch-getuigende en de reformatorische, meer ingetogen vleugel van de RPF, eindigde in het roeyement van de laatste. Wagenaar verliet de partij en richtte eind 1985 de partij AR'85 op, die 150 à 200 leden zei te hebben.

PvdA

De SDAP kwam gehavend uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn: haar ledenaanhang bleek te zijn gehalveerd. Voor een deel werden haar rangen door het brute optreden van de Duitse bezetters uitgedund. Volgens een partijfunctionaris zijn alleen al in Amsterdam in de oorlogsjaren bijna 4000 joodse leden van de SDAP omgekomen.(48) Daarnaast heeft ook de teruggang die zich vóór 1940 al aandiende, zich voortgezet. Nadat de partij gedurende de crisisjaren een enorme groei gekend had, gingen de pogingen die de SDAP aan het eind van de jaren dertig ondernam om zich van arbeiderspartij te verbreden tot volkspartij, vergezeld van ledenverlies. Het is dan ook niet aannemelijk dat alle sociaaldemocratische oudgedienden die de oorlog hadden overleefd, tot de 56.000 leden zullen hebben behoord die de nieuwe PvdA bij haar oprichting telde. Ontheemd heeft een aantal zijn toevlucht gezocht bij de CPN, zodat het mogelijk was dat de communisten in 1947 in Amsterdam 8000 leden meer hadden dan de PvdA.(49) Anderen werden politiek dakloos.

De schade die de PvdA in orthodox-socialistische kring opliep door het overboord zetten van de oude symboliek, het arbeiderskarakter en de marxistische ideologie, maakte zij elders weer goed. De PvdA was immers niet een simpele voortzetting van de SDAP, maar een fusie van die partij met de VDB, de CDU en enige groepen uit het verzet, al tijdens de oorlog verenigd in de Nederlandse Volksbeweging. Binnen enkele maanden na haar oprichting telde de PvdA al meer dan 100.000 leden. Hele afdelingen van de NVB, één van de stuwende krachten achter de totstandkoming van de PvdA, traden tot de nieuwe partij toe.(50)

Al snel werd de PvdA duidelijk dat regeringsdeelname en daaruit voortvloeiend het nemen van weinig populaire beslissingen een weerslag kon hebben op de ontwikkeling van het ledental. Medeverantwortelijkheid voor de politionele actie in juni 1947 kostte de partij 7000 leden; niettemin vertoonde het verkiezingsjaar 1948 weer een behoorlijke groei. De toename werd door de partijleiding uitgelegd als "trouw aan het democratisch socialistisch beginsel, dat onze partijgenoten bezielt en hen over de teleurstelling heen, bereid doet zijn opnieuw hun werkkraft in dienst van de partij en haar idealen te stellen".(51) Van het ledenverlies door de tweede politionele actie eind 1948, waarmee de partij de afhankelijkheid van haar leden wederom op de proef stelde, herstelde de PvdA minder snel. Pas in september 1954, nota bene na het Mandement, kwam het ledental boven het niveau van 1948 uit. Zonder twijfel straalde van de groeiende welvaart en de invoering van het sociale zekerheidsstelsel door de kabinetten Drees iets af op de sociaal-democratische regeringspartner. Vanaf 1956 stabiliseerde het ledental zich en zou het de eerstkomende tien jaar zo rond de 140.000 schommelen. Gezien de drastische daling van het ledental na 1965 liet het ontzuilingsproces ook de sociaaldemocratie niet geheel onberoerd. Zeven magere jaren braken aan, waarin het ledental - mede door de invoering van de centrale ledenadministratie - met ongeveer een derde kelderde. Niet alleen nam de vanzelfsprekendheid waarmee men in sommige kringen lid werd van VARA of PvdA af, ook de toenemende politisering en polarisatie binnen de gelederen van de PvdA zelf kostte leden. Velen waren niet gediend van de methoden van Nieuw Links, dat zich in 1966 luidruchtig had gemeld. Na zich aanvankelijk georganiseerd te hebben als Nieuw Rechts verliet een aantal van hen de PvdA en richtte DS'70 op. Meer dan 3000 leden heeft deze partij nooit gehad. Naast het afstoten van leden verhinderde Nieuw Links waarschijnlijk ook de toetreding van nieuwe leden, terwijl hiervoor door de deconfessionalisering op zich ruimte was ontstaan. De VVD zou deze kans beter benutten.

Na in 1972 een absoluut dieptepunt te hebben bereikt, vertoonde het ledenbestand van de PvdA met de komst van het kabinet-Den Uyl weer een opwaartse beweging. Een korte terugval halverwege de rit werd teniet gedaan en de partij kende een forse toeloop in het ook in electoraal opzicht geslaagde verkiezingsjaar 1977. De toename zette zich door in het eerste oppositiejaar, waarna opnieuw een daling optrad. De kortstondige regeringsdeelname aan het tweede kabinet-Van Agt, de opschudding ten gevolge van de door

minister Den Uyl voorgestelde korting op het ziekengeld en de daaropvolgende oppositie beïnvloedden ogenschijnlijk deze trend niet.

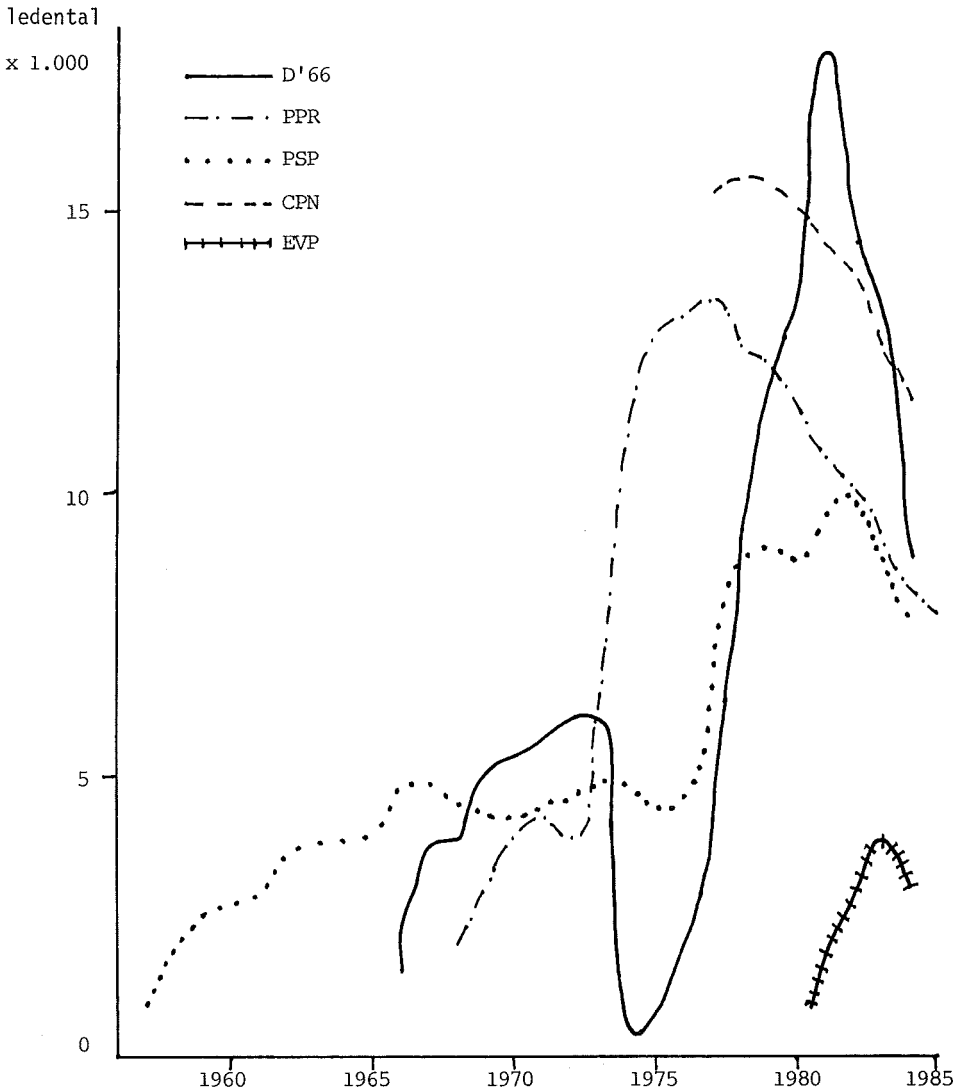
De nogal eens geuite mening dat ten tijde van economische crises het ledental van linkse partijen zou toenemen vindt geen volledige bevestiging in de ontwikkeling in ledenaanhang van de Nederlandse sociaal-democratie. Het aantal leden van de SDAP groeide in de crisis van de jaren dertig vrijwel onafgebroken(52); daarentegen vertoonde het ledental van de PvdA in de recessie die na 1973 intrad een nogal grillig verloop. Toe- en afname van de ledenaanhang wisselden elkaar af. De organisatiegraad van de PvdA was in de jaren zeventig een stuk lager dan daarvoor. Tot 1967 lag deze gemiddeld op bijna 8,6%, vanaf 1972 op ruim 4%. In de periode 1929-1937 bedroeg de gemiddelde organisatiegraad van de SDAP bijna 9%.(53)

CPN

In verhouding tot de vooroorlogse jaren kwam geen enkele partij zo sterk uit de Tweede Wereldoorlog te voorschijn als de CPN. De rol die de communisten in het verzet hadden gespeeld werd niet alleen electoraal beloond, maar kwam ook in een groeiende ledenaanhang tot uitdrukking. Het ledental dat in 1940 ongeveer 10.000 bedroeg, was in 1947 meer dan vervijfvoudigd. Onder de nieuwkomers waren veel oud-SDAP-ers, die niets voelden voor het lidmaatschap van de 'volkspartij' PvdA.(54) Deze grote toeloop bracht Paul de Groot ertoe om "binnen afzienbare tijd" op 100.000 leden te rekenen.(55) Het uitbreken van de Koude Oorlog maakte korte metten met de verwachting van de algemeen-secretaris van de CPN. Het toejuichen van de communistische machtsovername in Praag in februari 1948 en de vereenzelviging met het Sovjet-optreden in Hongarije in 1956 reduceerde het ledental drastisch. In 1951 verbood de regering-Drees ambtenaren lid te zijn van de CPN; na 1956 weerden vele organisaties - zoals het NVV - communistische leden. Aangezien de daling van het ledental sneller verliep dan de electorale teruggang, misten deze maatregelen blijkbaar hun uitwerking niet: het stemmen op de CPN was meer dan het lidmaatschap een anonieme aangelegenheid.(56)

Na de interne partijtwisten en royementen van 1958 schommelde in de jaren zestig het ledental van de CPN tussen de 11 à 12.000. Pas vanaf 1972, nadat de partij zich enigszins aan haar geïsoleerde positie had ontworsteld, was er weer sprake van enige groei. Maar met de - op zich niet zo grote - toeloop

van activisten uit de studentenbeweging haalde de CPN in zekere zin ook het paard van Troje binnen. Gevolgd door welzijnswerkers en academici liep daardoor relatief gezien het aandeel van de traditionele arbeidersaanhang binnen het ledenbestand terug.(57) Tegen het geleidelijk aan op gang komende vernieuwings-



Figuur 1c. Ontwikkeling van de ledentallen van D'66, PPR, PSP, CPN en EVP

proces verzetten de orthodoxe, gestaalde communisten zich. Een aantal van hen organiseerde zich in het "Horizontaal Overleg", en vormde later het "Verbond van Communisten in Nederland". De 1000 leden, die het Verbond bij de oprichting in december 1985 telde, zouden volgens opgave van het Verbond bijna allen ex-leden van de CPN zijn. Vanaf 1980 verspeelde de CPN een derde van haar ledenaanhang.

PSP

Ten tijde van de Koude Oorlog werd in 1957 de PSP opgericht door mensen die een derde weg wilden bewandelen tussen de stalinistische CPN en de atlantische PvdA. De eerste leden waren overwegend afkomstig uit de Socialistische Unie en - na vaak geruime tijd politiek "dakloos" te zijn geweest - uit de PvdA, CDU en SDAP.(58) Met de opkomst van de "ban de bom" beweging in Nederland rond 1960 en de acties tegen de Amerikaanse inmenging in Vietnam nam de ledenaanhang van de PSP toe, met als hoogtepunt zo'n kleine 5000 in 1966. Tijdens de zich lang voortslepende discussies over progressieve samenwerking, die op gang kwamen na de teleurstellend verlopen parlementsverkiezingen van 1967 en die uitmondde in het uittreden van 'Proletaries Links' in 1972 en de 'Oosterhessengroep' in 1974, lag het ledental rond de 4500. Pas aan het eind van de jaren zeventig, toen intern de rust was weer-gekeerd en de PSP naar buiten toe zeer actief werd in de vredes- en anti-kernenergiebeweging, steeg het ledental beduidend. In mei 1982, bij het 25-jarig bestaan van de partij, kon de PSP haar 10.000ste lid inschrijven. Een jaar later betekende een hernieuwd oplaaien van de strategie-discussie een gevoelige klap voor deze progressie. Ten koste van duizenden leden woerde de onenigheid tussen de pacifisten voort, totdat in december 1985 een beslissing viel. In de verkiezing van Van Es tot lijsttrekker zagen enige honderden leden aanleiding om voor hun lidmaatschap te bedanken. Zij richtten in januari 1986 de Partij voor Socialisme en Ontwapening op.

PPR

Bij de oprichting in 1968 had de PPR meteen 2000 leden, grotendeels van katholieke afkomst.(59) Ondanks de verwachting van voorzitter Bogaers dat er na een grote toeloop van katholieke arbeiders er snel zo'n 10.000 leden zouden zijn, groeide de partij langzaam. Ook kende de PPR electoraal aanvankelijk weinig succes. De Statenverkiezingen in 1970 verliepen dermate

teleurstellend, dat er binnen de partij stemmen opgingen om de PPR maar op te heffen.

De verkiezing van Bas de Gaay Fortman tot lijsttrekker in 1972 betekende een ommekeer voor de PPR. Niet alleen kwamen de radicalen bij de parlementsverkiezingen in november op zeven zetels, ook wonnen zij in de laatste maanden van het verkiezingsjaar enige duizenden leden. De aanwas lag in januari op 30 à 40 per dag, waardoor de PPR aan het einde van dat jaar de 10.000 passeerde. Deelname aan het kabinet-Den Uyl legde de partij geen windeieren, want gedurende de regeringsperiode lag het ledental stabiel op zo'n 13.000.

In mei 1977 kreeg de PPR een enorm electoraal verlies te verwerken. De teruggang werd door sommigen geweten aan de anti-CDA motie, die door de partij in april van dat jaar was aangenomen en die in feite hernieuwde regeringsdeelname uitsloot. Na de nederlaag verliet een deel van het kader terleurgesteld de partij. Door de discussies over de vraag of er met CDA, PvdA en D'66 of met klein links moest worden samengewerkt raakte de partij in een impasse, aldus het voormalige PPR-Kamerlid Waltmans. "De vaart is er uit, de overtuiging ontbreekt, er wordt op de winkel gepast. Druppelgewijs verlaten vele leden de partij... Het is geen massale uittocht, meer een stille weggang".(60)

VVD

De ledentallen van de VVD vóór de invoering van de centrale ledenadministratie zijn lang niet voor elk jaar beschikbaar en indien zij voorhanden zijn, gebaseerd op benaderingen. De gevolgen van bijzondere gebeurtenissen binnen de partij voor de grootte van de ledenaanhang, zoals bijvoorbeeld het conflict in 1951 tussen VVD-minister Stikker en partijvoorzitter Oud, zijn dan ook moeilijk traceerbaar. Niettemin is in de ontwikkeling van het ledenbestand wel een duidelijke trend waarneembaar. In zijn algemeenheid wordt de opvatting van de algemeen secretaris van de VVD uit 1983 bewaarheid, dat ledenverlies zich "in het verleden steeds voor(deed) in de eerste jaren van een regering, waarin de VVD participeerde".(61) Toen de VVD in 1952 in de oppositie raakte, nam haar ledenaanhang toe. Deelname aan het kabinet-De Quay resulteerde in een afname, die tijdens de oppositie in 1966 weer goed leek te zijn gemaakt.

Deelname aan de regeringen in de jaren 1967-1972 kostte de VVD evenwel geen

leden. Waarschijnlijk profiteerden de liberalen gedurende deze periode van de gevolgen van de deconfessionalisering. Door de ontzuiling werden barrières geslecht, waardoor het reservoir waaruit de VVD haar leden kon putten aanzienlijk werd vergroot.

De toename van het ledental van de VVD liep aanvankelijk parallel aan het stijgen van de ster van haar voorman Wiegel aan het politieke firmament. Eerst onder zijn lijsttrekkerschap, maar vooral daarna onder zijn optreden als oppositieleider tijdens het kabinet-Den Uyl, groeide de VVD explosief. Een verdubbeling van het ledental in de periode 1972-1977 maakte de VVD in dit opzicht tot de op één na grootste partij van Nederland.

In 1978, toen de VVD deel ging uitmaken van het kabinet-Van Agt, deed de door de partijsecretaris gesignaleerde wetmatigheid zich weer voor. Uit onderzoek van de VVD zelf bleek dat leden de partij verlieten om financiële redenen, zoals de hoogte van de contributie, en uit politieke motieven. Een aantal uitgetreden gaf daarnaast nog als reden 'emigratie' op. Volgens de onderzoekenquête werd daarbij vaak melding gemaakt van het feit "dat het sociaal-economische klimaat onder dit kabinet niet is verbeterd (wat wel gehoopt en ... verwacht werd) en dat thans het moment is aangebroken om Nederland voor goed te verlaten".(62)

De oppositierol die de VVD na mei 1981 vervulde, bracht de partij weer ledenwinst. In 1982, onder lijsttrekker Nijpels, kwamen de liberalen voor het eerst sinds 1978 weer boven de 100.000 leden. Met name jongeren lieten zich als nieuw lid inschrijven.(63) Regeringsdeelname in het kabinet-Lubbers zorgde echter voor een hernieuwde kentering in de ontwikkeling van het ledenbestand. Aan de achteruitgang droegen ook de uitkomsten van de parlementaire enquête naar het RSV-schandaal en interne conflicten binnen de VVD over de overplaatsing van de PTT-top naar Groningen bij.

D'66

Na een soort verkennend marktonderzoek kwam in oktober 1966 D'66 tot stand. Uitgangspunt van de Democraten was dat het gehele op levensbeschouwelijke leest geschoeide politieke bestel moest 'ontploffen', waardoor een politieke hergroepering op pragmatische grondslag mogelijk zou worden. Zoals in de naamgeving werd getracht uit te drukken, beschouwde D'66 zich niet als een partij, maar als een beweging. Men wilde zeker niet de zoveelste partij aan het bestel toevoegen: D'66 diende het dynamiet voor de ontploffing aan te

dragen en daarmee was haar levensduur bepaald. "D'66 is geen blijvertje, maar een aanzet", aldus Gruijters, één van de oprichters. "De organisatorische vorm is secundair, het programma en de mentaliteit zijn primair".(64)

De combinatie van tijdelijkheid en vrees voor institutionalisering bezorgden D'66 een zwakke partijstructuur, hetgeen in haar zeer lage organisatiegraad tot uitdrukking kwam. In 1970 signaleerde een reorganisatierapport dat nogal wat bestuursleden zich er onvoldoende van bewust waren "dat er een minimale organisatorische basis nodig is waarop politiek bedreven kan worden".(65) De ledenadministratie werd door het rapport wat de eerste jaren betreft zeer onbetrouwbaar geacht.

Het ledenverloop van D'66 vertoont een nogal wispelturig karakter. De groei die in het verkiezingsjaar 1967 op gang kwam, nam aan het begin van de jaren zeventig af. Interne verdeeldheid over de mate van samenwerking met de PvdA en de teleurstellende resultaten bij de Kamerverkiezingen van 1972 zetten de neergang in. In 1973, het jaar waarin zij toetrad tot de regering, begon de grote leegloop van D'66, versterkt door een opschoning van het ledenbestand van wanbetalers. De partij was niet bij machte haar leden vast te houden; blijkbaar fungeerde de ideologie van het pragmatisme onvoldoende als bindmiddel. Hele afdelingen hieven zich op of gingen onder een andere naam als lokale partij verder. Alleen de statutair voorgeschreven tweederde meerderheid van de aanwezige leden die bij de opheffing van D'66 benodigd was, kon verhinderen dat de zieltogende partij door 242 van de ruim 400 aanwezigen op het congres van september 1974 uit haar lijden werd verlost. Met niet meer dan een paar honderd leden kon D'66 in 1975 echter als klinisch dood worden beschouwd. Grote animator achter de "wonderbaarlijke wederopstanding" van D'66 was Glastra van Loon. Na zijn terugtreden als staatssecretaris naar aanleiding van een conflict met minister Van Agt wist hij de partij nieuw leven in te blazen. Terlouw werd overgehaald om bij de Kamerverkiezingen van 1977 als lijsttrekker te fungeren. Aan één van zijn voorwaarden, namelijk dat D'66 binnen drie maanden 1666 nieuwe leden zou moeten hebben - Terlouw bedoelde 1966 -(66), werd ruim voldaan. Met de gunstig verlopen verkiezingen in 1977 steeg ook het aantal leden; deze groei zette zich door toen D'66 in de oppositie zat.

In 1981 dacht D'66 zich met 17 zetels en meer dan 17.000 leden een vaste plaats veroverd te hebben in de Nederlandse politiek. "Een ieder kan zien dat D'66 een gevestigde vierde politieke stroming is (dus niet meer aan het worden is)", aldus de penningmeester in maart 1982.(67) Van de door hem zo gewenste

verdubbeling van het ledental kwam echter niets terecht. De voortgezette samenwerking met het CDA in een rompkabinet nadat de PvdA in mei 1982 de regering had verlaten, werd allesbehalve gewaardeerd door kiezers en leden. De achteruitgang in het ledental scheen niet te stuiten: binnen 4 jaar gingen bijna 10.000 mede-Democraten voor de partij verloren. Pas na de aanwijzing van Van Mierlo tot lijsttrekker werd aan het verloop een halt toegeroepen.

2. vergelijkende observaties

Wanneer we de ontwikkelingen van de ledentallen van de verschillende partijen met elkaar vergelijken dan valt allereerst op dat een voor alle partijen geldende algemene uitspraak niet zonder meer mogelijk is. Het geval van het enorme ledenverlies van de KVP vanaf begin jaren zestig is uniek. Geen enkele partij kende zulk een drastische daling, maar daarbij moet gelijk opgemerkt worden dat eveneens geen enkele andere partij zo ruimhartig was geweest bij het inschrijven van bepaalde categorieën leden (gezinsleden met name). ARP en CHU verloren vanaf het midden van de jaren zestig eveneens nogal wat leden, echter vergeleken met de vrije val van de KVP roept hun achteruitgang eerder het beeld op van een glijbaan. Maar op beide wijzen zou men uiteindelijk de grond bereiken, ware het niet dat het CDA op tijd zorgde voor een op comfortabele hoogte gespannen vangnet.

Dit enorme verlies van de KVP belemmert overigens het zicht op de ontwikkeling van het totaal aantal leden van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen. In 1950 waren er in totaal ongeveer 620.000 mensen lid van een politieke partij, van wie iets meer dan de helft als lid van de KVP werd gerekend. In 1960 groeide het totaal tot ongeveer 745.000, waarin het aandeel van de KVP gelijke tred had gehouden (ruim de helft). Opvallend overigens in dit decennium is dat het Mandement (1954) een duidelijk positief effect had op het ledental van de KVP, maar dat dit niet ten koste ging van de PvdA, waartegen het toch vooral bedoeld was. Misschien heeft het Mandement catalyserend gewerkt bij twijfelaars, waardoor beide partijen ervan konden profiteren. In 1970 was het totaal gekelderd tot ongeveer 400 duizend, maar nu leverde de KVP nog slechts een kwart van dit aantal. In 1980, toen de KVP opging in het CDA, was haar aandeel in het totaal tot ongeveer 11% geslonken. Dit totaal was echter weer enigszins gegroeid tot ongeveer 430 duizend, met name door de spectaculaire ledengroei van de VVD.

Het is opvallend dat behalve de CHU, de ARP en de KVP de meeste andere partijen met een zetel in de Tweede Kamer het decennium van de jaren '70 met een positief resultaat op de ledenbalans afsloten (DS'70 vormt een uitzondering: van de CPN zijn geen exacte gegevens beschikbaar). Zeker bij de spectaculaire verschuivingen kan hiertussen een verband worden vermoed. Vanzelfsprekend moet de reden vooral gezocht worden in de deconfessionalisering, waarvan - met enige vertraging - vooral de VVD wist te profiteren. Haar ledental groeide spectaculair in dit decennium. De PvdA bleek hiertoe veel minder in staat. De radicalisering door Nieuw Links heeft wellicht voormalige leden van de drie grote confessionele partijen afgeschrikt, ten voordele van de VVD en enkele nieuwe partijen (PPR, D'66).

Enige groei of een vertraagde achteruitgang van het absolute aantal leden van een partij behoeft niet direct een relatief verhoogde aantrekkingskracht van de partij te betekenen. De toename van het electoraat door de bevolkingsaanwas en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd (in 1946 brachten bijna 5 miljoen mensen hun stem uit bij de Tweede Kamerverkiezingen; in 1982 waren dat er ruim 8 miljoen) moet voor een goed begrip van de ontwikkeling van de ledentallen in de analyses worden betrokken. Daartoe is de organisatiegraad berekend, die de verhouding aangeeft tussen het aantal leden van een partij en het aantal stemmen dat op die partij is uitgebracht. De ontwikkeling van de organisatiegraden van partijen bevestigt en verscherpt het beeld dat reeds uit de absolute ledentallen was verkregen. Omdat de ledentallen gemiddeld dalen en het aantal kiezers stijgt is ook de organisatiegraad gemiddeld scherp gedaald.

In 1946 was de organisatiegraad gemiddeld ongeveer 15% (1 op 7 kiezers was partijlid); in 1956 ongeveer 14% (1:7,5); in 1967 ongeveer 8% (1:12); en in 1977 ongeveer 5% (1:19). Bij de verkiezingen van 1982 was dit gemiddelde iets gestegen: ongeveer 5,5% (1:18).

Ook hier geldt weer dat onderscheid naar partij noodzakelijk is. In tabel 2 worden de organisatiegraden per verkiezingsjaar (Tweede Kamer) voor elke partij afzonderlijk gegeven. Daarbij is steeds het ledental gekozen waarvan de peildatum zo dicht mogelijk bij de verkiezingsdatum lag. Voor sommige verkiezingsjaren is bij verschillende partijen een gemiddelde van de twee meest nabije peilingen gekozen, wanneer een exacte peiling in de buurt van de verkiezingsdatum ontbrak. (68)

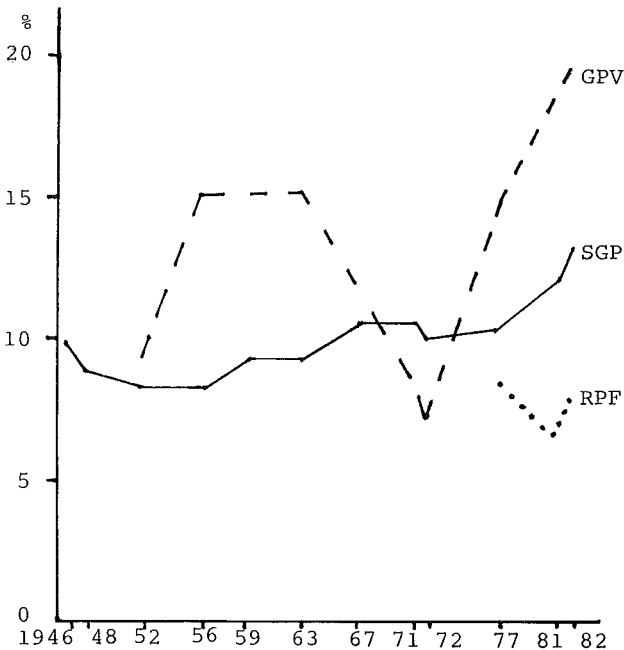
Omdat de organisatiegraad een verhoudingsgetal is, moet bij de interpretatie

Tabel 2. Organisatiegraad per partij

| <u>Verkiezingen</u> | <u>ARP</u> | <u>CHU</u> | <u>CDA</u> | <u>CPN</u> | <u>D'66</u> | <u>EVP</u> | <u>GPV</u> | <u>KVP</u> | <u>PSP</u> | <u>PvdA</u> | <u>PPR</u> | <u>RPF</u> | <u>SGP</u> | <u>VVD</u> |
|---------------------|------------|------------|------------|------------|-------------|------------|------------|------------|------------|-------------|------------|------------|------------|------------|
| 1946 | 14,1 | 8,0 | | 9,9 | | | | | | 6,3 | | | 9,9 | |
| 1948 | | | | | | | | 26,7 | | 9,3 | | | 8,8 | 5,7 |
| 1952 | | | | | | | 9,3 | 18,1 | | 7,2 | | | 8,3 | |
| 1956 | 17,0 | | | | | | 15,1 | 23,6 | | 7,6 | | | 8,4 | |
| 1959 | 17,6 | | | | | | | 19,8 | 1,8 | 7,8 | | | 9,3 | 4,8 |
| 1963 | 18,2 | 9,3 | | | | | 15,2 | 16,0 | 2,0 | 7,9 | | | 9,3 | 4,7 |
| 1967 | 13,8 | 7,1 | | | 0,5 | | | 10,7 | 2,5 | 8,2 | | | 10,6 | 4,7 |
| 1971 | 14,2 | 7,4 | | | 1,4 | | 8,5 | 6,7 | 4,8 | 6,3 | 3,7 | | 10,6 | |
| 1972 | 10,7 | 8,0 | | | 2,0 | | 7,2 | 6,3 | 4,1 | 4,7 | 1,1 | | 10,0 | 3,9 |
| 1977 | | | 5,8 | 10,7 | 1,5 | | 14,7 | | 7,1 | 3,6 | 9,5 | 8,5 | 10,4 | 6,2 |
| 1981 | | | 5,7 | 8,2 | 1,7 | 1,9 | 18,4 | | 5,0 | 4,5 | 6,3 | 6,6 | 12,0 | 6,1 |
| 1982 | | | 6,3 | 9,6 | 4,2 | 3,2 | 19,4 | | 5,5 | 4,2 | 7,0 | 7,9 | 13,3 | 5,3 |

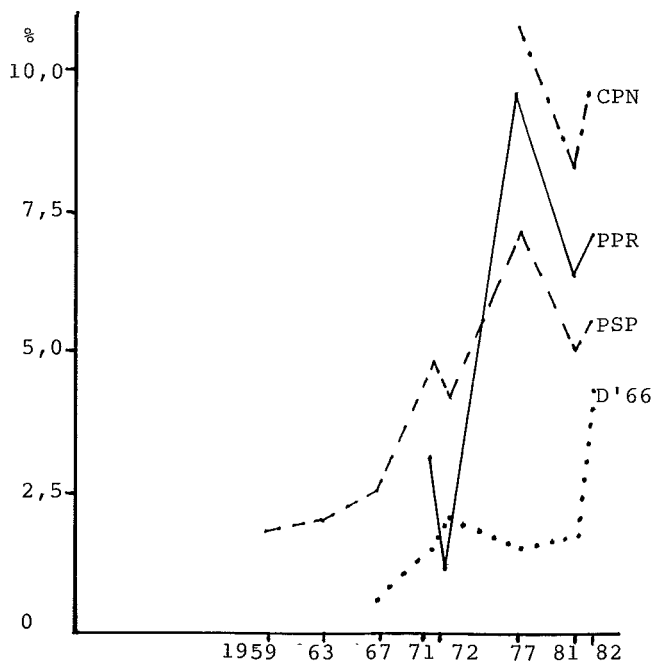
ervan rekening gehouden worden met het electorale lot van een partij. Een partij die fors wint krijgt hierdoor (tijdelijk?) een relatief lage organisatiegraad; een electoraal verlies daarentegen verhoogt (tijdelijk?) die graad. Zo is de aanzienlijke verhoging van de organisatiegraad van D'66 in 1982 uitsluitend het gevolg van de verkiezingsnederlaag en de verlaging van de organisatiegraad van de PPR in 1972 juist van de verkiezingswinst.

Toch kunnen enige algemene opmerkingen gemaakt worden. Met name de drie orthodox-christelijke partijen geven een interessant beeld te zien. Ook in de jaren zestig bleef hun ledental stijgen, zodat de term 'deconfessionalisering' op partijpolitiek gebied slechts voor het politieke midden geldt. Bij de SGP steeg het ledental (alleen mannen!) zelfs sneller dan het aantal kiezers, dat ook steeg. Een uniek verschijnsel. Maar ook de RPF en het GPV hebben een relatief hoge organisatiegraad.



Figuur 2a. Organisatiegraad van SGP, GPV en RPF

Het is opvallend dat ook de kleine linkse partijen (CPN, PSP en PPR) aan het eind van de jaren zeventig hun ledental zagen stijgen of op hoog peil wisten te handhaven. De laatste jaren kampen deze partijen alle met een aanzienlijk ledenverlies. Het vermoeden bestaat dat deze achteruitgang te maken heeft met conflicten ten gevolge van ideologische vernieuwing, of - zo men wil - verwatering, die zich tezelfdertijd binnen deze partijen voltrok. De lotgevallen van de ledentallen van de andere partijen mede in ogenschouw genomen, lijkt de stelling niet te gewaagd dat ideologisch standvastige en geprofileerde partijen beter in staat zijn leden aan zich te binden dan partijen die qua ideologie vaag en onrustig overkomen. Het opgeven van een deel van de identiteit, bijvoorbeeld om samenwerking met andere partijen mogelijk te maken, leidt daarom ook vaak tot verlies van leden, die juist om de identiteit toegetreden waren. Wat dat betreft geldt Groen's adagium "In het isolement ligt onze kracht" ook vandaag nog. De stelling is echter niet zonder meer toepasbaar op de kiezers. Ook bij de kiezers wordt onduidelijk gedrag van par-



Figuur 2b. Organisatiegraad van D'66, PPR, PSP en CPN

tijen niet altijd beloond, maar electoraal gezien kan een sterke ideologische profilering juist belemmerend werken wanneer men een grote massa bereiken wil. Voor kleinere partijen is dit vanzelfsprekend minder een probleem dan voor grote partijen. Maar alle partijen dienen een evenwicht te vinden tussen de benodigde ideologische profilering om de leden te binden en gewenste openheid naar (nieuwe) kiezers toe.

D'66 vormt het meest duidelijke voorbeeld van een partij zonder dit evenwicht. Als partij wars van alle 'negentiende eeuwse' ideologieën, is haar organisatiegraad steeds erg laag en haar ledental erg wisselend. Op zich zou dit kunnen duiden op de "levendigheid" van de partij, maar dat is iets anders dan "vitaliteit".

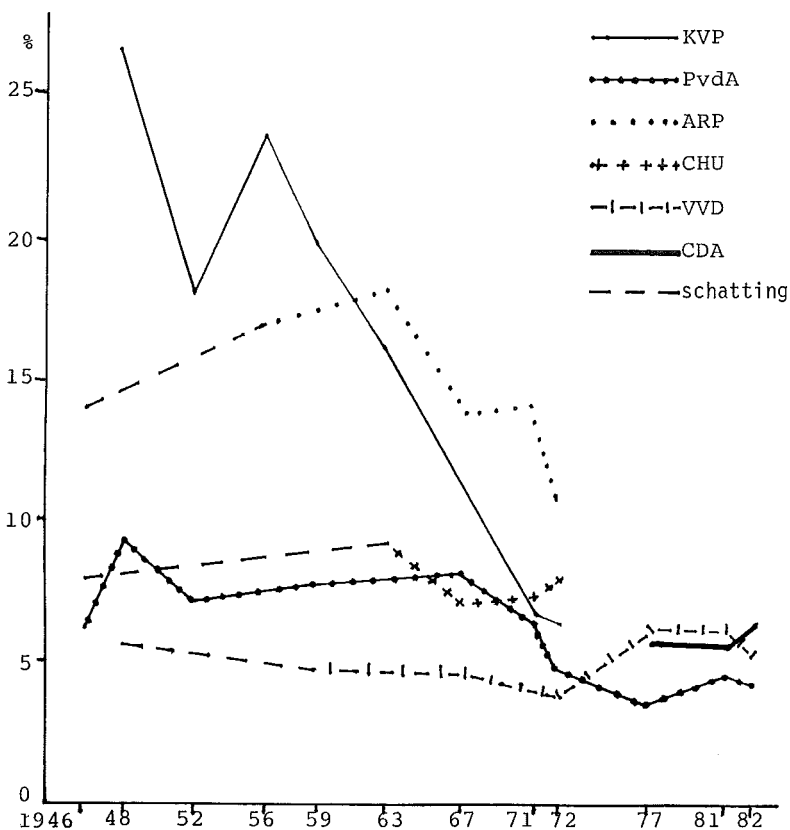
Elke partij kent schommelingen in electoraal succes. Op een dieptepunt overleeft een partij echter alleen wanneer zij kan blijven rekenen op een vast en overtuigd aantal leden, dat de partij weer door het dal heen helpt: *het ledenbestand als "vliegwiel"* van de partijmachine. Wanneer dit vliegwiel ontbreekt of te weinig gewicht heeft is de kans dat de partijmachine geheel stil komt te liggen zeer groot. Bij D'66 was dit in 1974/1975 het geval, evenals bij partijen die sindsdien uit de Kamer verdwenen zijn. Bij D'66 kon alleen de zeer grote inspanning van relatief zeer weinigen het vliegwiel weer een hogere rotatiesnelheid geven. Maar het is duidelijk dat een partij die haar leden onder een bepaald minimum ziet zakken, weinig toekomst heeft.

De gepresenteerde tabellen en figuren doen tevens vermoeden dat de *persoonificatie* van de politiek (de 'mannelijksmakerij') ook haar beslag krijgt in het ledenverloop. Een spectaculaire groei van het aantal leden van een partij vindt vrijwel steeds plaats wanneer de profilatie van die partij op dat moment sterk persoonsgericht is: de PPR na 1972 (Bas de Gaay Fortman), de VVD na 1972 (Hans Wiegel), D'66 na 1976 (Jan Terlouw). Het vasthouden van die ledenwinst hangt dan erg af van het imago van die politieke leider. Terlouw zorgde voor groei in het ledenbestand totdat hij als minister van imago veranderde. Daarna verkeerde de groei in verlies. Een nieuwe politieke leider met een aansprekend imago kan dan verder verval voorkomen. Ontbreekt deze, dan zal de partij terugvallen tot die leden, voor wie de persoon van de politiek leider van minder belang is.

Twee vragen dienen nog beantwoord te worden. Ten eerste: hebben verkiezingsuitslagen invloed op het ledenverloop? Uit de beschikbare cijfers is dat

slechts globaal op te maken. Een campagne heeft gedurende de periode waarin die gevoerd wordt wel altijd een positief effect, zoals elders(69) werd aangetoond. Vaak is een succesvolle verkiezingsuitslag inderdaad ook na de campagne merkbaar. Dit 'bandwagon-effect' was bijvoorbeeld duidelijk te zien in 1977 bij de VVD en de PvdA. Maar ook de combinatie verkiezingswinst/ ledenverlies is wel voorgekomen: de KVP in 1963.

Anderzijds leidt electoraal verlies weer vaak tot ledenverlies, maar dit effect is minder snel merkbaar dan het bovengenoemde effect bij stemmenwinst. Bovendien komen ook hier uitzonderingen voor: het ledental van het GPV bijvoorbeeld bleef ondanks stemmenverlies in 1981 aanvankelijk groeien.



Figuur 2c. Organisatiegraad van KVP, PvdA, ARP, CHU, VVD en CDA

De tweede vraag luidt: heeft regeringsdeelname invloed op het ledenbestand? Dit verband is niet zonder meer aantoonbaar. Bij D'66 kost die duidelijk leden; de PPR echter groeit (mede door het 'Bas-effect') door bij regeringsdeelname. De ARP in de jaren '50 spint garen bij oppositie. Bij de PvdA is het beeld wisselend. De concrete politieke situatie van het moment heeft natuurlijk ook invloed. De oppositieperiode na de grote verkiezingswinst van 1977 bracht de PvdA bijvoorbeeld aanvankelijk veel leden, maar wellicht heeft teleurstelling over de niet-regeringsdeelname op termijn weer mensen van de partij afgestoten. Bij de permanente regeringspartijen KVP en CDA is het effect vanzelfsprekend niet uit deze cijfers op te maken. Bij de VVD levert de oppositierol over het algemeen leden op, al overvleugelt de grote groei tijdens de jaren '70 geringe fluctuaties.

V. Slotopmerkingen

In absolute ledentallen kan van een neergang van politieke partijen de laatste 15 jaar niet gesproken worden: in 1984 waren er ongeveer evenveel mensen lid van een partij als in 1970. De neergang heeft met name in de jaren zestig plaatsgevonden, al moet hierbij direct gewaarschuwd worden tegen het gevaar dat het beeld voor de overige partijen vertroebeld wordt door de unieke 'vrije val' van de KVP. Bovendien moeten de cijfers van vóór 1970 met meer terughoudendheid geïnterpreteerd worden dan die van de laatste jaren, waarin gecentraliseerde en geprofessionaliseerde partijapparaten meer accurate gegevens produceren.

Dit betekent niet dat sommige partijen niet te kampen hebben gehad met ledenverlies vanaf 1970. Zeker, maar de pijn is ongelijk verdeeld. Zo had de VVD in 1984 zo'n 50.000 leden meer dan in 1970 (met een absolute top in 1982); de PvdA telde in beide jaren een ongeveer gelijk aantal (circa 100.000), maar kende tussendoor een dal in 1972 met ruim 94.000 en een top in 1978 met ruim 120.000 leden; een doorgaande deconfessionalisering in het politieke midden zorgde echter voor een achteruitgang met ruim 75.000 leden bij de KVP, CHU en de ARP, die in 1980 tot het CDA fuseerden. Het CDA had weliswaar van alle partijen de meeste leden in 1984 (ruim 131.000), maar het verschil met het totaal van de drie oorspronkelijke partijen in 1970 is aanzienlijk. Bovendien moet gewezen worden op het feit dat nieuwe partijen de oudere partijen concurrentie bezorgen. In het begin van de jaren '80 waren immers zo'n 30.000 mensen lid van één van de na 1965 ontstane partijen, die een zetel in de Kamer wisten te bemachtigen.

Maar ook in relatieve termen moet men er voor waken op basis van de ledentallen momenteel te gemakkelijk van een neergang van partijen te spreken. (70) De organisatiegraad is vooral bij de KVP en in mindere mate bij de ARP sterk gedaald tot het begin van de jaren '70. De daling bij de overige partijen was in die periode beduidend minder. Maar de laatste jaren stabiliseert de gemiddelde organisatiegraad zich op ongeveer 5%. Duidelijk is dat de partijen rond 1970 niet meegegroeid zijn met het electoraat, toen zich dat in die tijd door de bevolkingsaanwas en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd sterk uitbreidde. Daarna hebben de partijen hun organisatiegraad gemiddeld genomen kunnen handhaven. Dit gegeven biedt daarom de partijen het perspectief om - gemiddeld genomen - hun ledental absoluut en relatief op het huidige peil te handhaven. Een grote uitbreiding van het electoraat valt immers op korte termijn niet te verwachten.

Of handhaving van het ledental voldoende is voor partijen om op een bevredigende wijze te kunnen blijven functioneren is een ander probleem. Gemoderniseerde en fellere verkiezingscampagnes, gecombineerd met een geprofessionaliseerd partijapparaat hebben de kosten van partijactiviteiten na 1970 sterk doen stijgen. Deels werd dit ondervangen door overheidssubsidie aan aan partijen verwante stichtingen, waar - niet toevallig - vooral van de kant van de KVP (Schmelzer) in de Kamer op was aangedrongen. Het goed democratisch functioneren van het politieke bestel vereist evenwel dat partijen wat betreft hun financieën afhankelijk blijven van de gespreide vrijwillige bijdragen van hun achterban. De contributie-inkomsten van de leden blijven hierbij van groot belang. Daarnaast hebben partijen een behoorlijk ledenbestand nodig, dat als 'vliegwielen' de partijmachine door moeilijke electorale tijden kan trekken. Politieke partijen dienen zich daarom niet uitsluitend te richten op het vergroten van hun populariteit in de opiniepeilingen of van electoraal succes op korte termijn. De aantrekkelijkheid van de partijen voor leden moet evenzeer worden nagestreefd, willen de partijen zich op vergelijkbare wijze als nu het geval is ook op langere termijn kunnen handhaven.

Noten

1. Behalve de recruteringsfuncties worden meestal genoemd: politieke vorming en socialisatie, articulatie en aggregatie van wensen en eisen uit de samenleving en het formuleren van een beleidsprogramma al dan niet op basis van een maatschappijbeschouwing.

2. M. Duverger, *Les partis politiques*. (Parijs, 1951), blz. 114 e.v.
3. *Huishoudelijk Reglement D'66*, 1973, blz. 1.
4. Overigens zij vermeld dat ook in het Burgerlijk Wetboek bepalingen aangaande het lidmaatschap van verenigingen zijn opgenomen, die, omdat partijen meestal deze organisatievorm hebben gekozen, ook op partijen en hun leden van toepassing zijn.
5. Variërend van halverwege in tot 6 maanden na het jaar waarover men contributie verschuldigd is.
6. J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd*. (Amsterdam, 1965), blz. 97.
7. *De Volkskrant*, 29 mei 1971.
8. Volgens het 'voorontwerp voor nieuwe statuten van de CPN' in *CPN-ledenkrant*, februari 1985, blz. 13.
9. Klaus von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*. (München, 1982), blz. 17; hij verwijst o.a. naar Ch. von Katte, *Die Mitgliedschaft von Fremden in politischen Parteien der Bundesrepublik Deutschland*. (Berlin, 1980).
10. *Ons Burgerschap*, 38 (1985), (maart), blz. 20.
11. Een uitzondering vormen wellicht de kloosterlingen, van wie wel gezegd wordt dat zij allen automatisch lid waren van de KVP (zie bijvoorbeeld: *NRC-Handelsblad*, 8 februari 1986, blz. 8).
12. Max Weber, *Staatssoziologie*. (Berlin, 1956), blz. 53-54.
13. *Op.cit.*, blz. 203-204.
14. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. (Amsterdam, 1968), blz. 120-137.
15. *Nota inzake contributieregeling KVP* (KDC, KVP-archief, nr. 844).
16. Bekend is bijvoorbeeld dat bij de formatie van 1982 enkele aanstaande VVD-bewindslieden (Winsemius, Schwieterd) nog maar zeer kort tevoren tot die partij waren toegetreten.
17. Jaarverslag van de Centruumpartij over 1982, in: *Middenweg*, 1983, nr. 5/6, blz. 4.
18. Bijvoorbeeld: Gerard Heyne den Bak, *Democratie in problemen: participatie en besluitvorming in de PvdA*. (Amsterdam, 1982), blz. 71.
19. Gegevens ontleend aan het Middle Level Elites Project, dat gecoördineerd werd door de Universiteit van Mannheim (BRD) en waarvan het Nederlandse gedeelte werd uitgevoerd door een werkgroep aan de Rijksuniversiteit Groningen.
20. Ruud Koole, "The 'modesty' of Dutch partyfinance", in: H.E. Alexander (ed.), *Comparative Political Finance* (in druk).
21. In totaal noemt Raschke een viertal tendenzen: *überanpassung*, *übergeneralisierung*, *überinstitutionalisierung* en *überförderung* van de partijen. Joachim Raschke (Hrsg.), *Bürger und Parteien: Ansichten und Analysen einer schwierigen Beziehung*. (Opladen, 1982).
22. Samuel H. Barnes, Max Kaase et al., *Political Action: mass participation in five western democracies*. (Beverly Hills/London, 1979).
23. *Op.cit.*, blz. 531-532.

24. H. Algra, "De groten en de kleinen in de ARP", in: C. Bremmer, red., *Personen en momenten uit de geschiedenis van de Anti-Revolutionaire Partij*. (Franeker, 1980), blz. 211.
25. P.J. Oud, *Het jongste verleden*. Parlementaire geschiedenis van Nederland. Dl. I (1918-1922). (Assen, 1968), blz. 31.
26. Y. Scholten, "1958-1967: Groei naar een betere organisatie", in: A.J. van Dulst, red., *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden*. Christelijk-Historische Karakteristieken. (Barneveld, 1980), blz. 101.
27. A. Gosker, *Rapport inzake de organisatie der Antirevolutionaire partij*. (1945), blz. 9.
28. *Jaarverslag ARP 1968*, blz. 93.
29. H. van Spanning en B. Woelderink, *Unie in het vizier*. 60 jaar Christelijk Historische Unie. (Apeldoorn, 1968), blz. 48-50.
30. J. van Bruggen, "De Christelijk-Historische Unie vóór 1946", in: Van Dulst, *Herinneringen aan de Unie*, blz. 53.
31. *10 jaar KVP-financiën*, blz. 5. (KDC, KVP-archief, nr. 762).
32. *ibidem*, blz. 11.
33. *Versnelling van contributie-inning en -afdracht*. (KDC, KVP-archief, nr. 844).
34. Geciteerd bij: J.J. de Jong, *Politieke organisaties in West Europa na 1800*. (Den Haag, 1951), blz. 314.
35. *Jaarverslag VVD 1951*.
36. R.A. Koole, "Politieke partijen: de leden en het geld" in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. (Groningen, 1982), blz. 93.
37. Geciteerd bij: De Jong. *Politieke organisatie*, blz. 320.
38. C. Pronk, "De politieke noodzaak van reorganisatie", in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 24 (1967), blz. 147.
39. J. Beaufays, *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas*. (Brussel, 1973), blz. 420.
40. *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*. Bisschoppelijk Mandement (1954), blz. 45.
41. *Ledenwerfactie 1959*. (KDC, KVP-archief, nr. 822).
42. Stuk afkomstig uit KDC, KVP-archief, nr. 842.
43. Onze vertaling van (anoniem) interview nr. 44 uit: H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands*. (Kingston, 1981), blz. 81.
44. *De Volkskrant*, 8 september 1972 en *De Volkskrant*, 27 oktober 1972.
45. *Reorganisatierapport en ontwerp-statuten*. (Den Haag, 1954), blz. 16; Gosker, *Rapport*, blz. 22.
46. R.A. Koole, "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: *Jaarboek 1982 DNPP*. (Groningen, 1983), blz. 227.
47. Zie het interview van RPF-voorzitter Langeler en secretaris Wagenaar in de *Haagse Post*, 15 januari 1977.

48. P. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA*. Hoe groot was het verlis? Amsterdam, s.a. (1982), blz. 139.
49. *Op.cit.*, blz. 108.
50. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. (Deventer, 1978), blz. 250.
51. *Jaarverslagen 1947/1948 PvdA*, blz. 4.
52. *Voorwaarts*, jrg. 4 (1984), nr. 19 (augustus), blz. 85.
53. Berekeningen op basis van gegevens ontleend aan K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal. (Amsterdam, 1945), blz. 135-136.
54. Denekamp, *Van SDAP naar PvdA*, blz. 85.
55. W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen*. Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme. (Amsterdam, 1967), blz. 45.
56. A. Koper, *Onder de banier van het stalinisme*. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN. (Amsterdam, 1984), blz. 79.
57. Zie A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland*. De geschiedenis van een politieke partij. (Den Haag, 1972), blz. 164-165; G. Voerman, *De CPN en het Eurocommunisme*. (Kandidaatsscriptie RUG, 1980), blz. 54; Bart Tromp in *NRC-Handelsblad*, 12 mei 1979.
58. L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij*. (Amsterdam, 1962), blz. 89.
59. F. van Ginneken, *De PPR van 1968 tot en met 1971*. (Breda, 1975), blz. 148-150.
60. H. Waltmans, *Niet bij rood alleen*. Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR. (Groningen, 1983), blz. 195.
61. *Jaarverslag VVD 1983*, blz. 10.
62. *Jaarverslag VVD 1980*, blz. 106.
63. *Jaarverslag VVD 1982*, blz. 23.
64. Geciteerd bij: V. Voss, *Beeld van een partij*. De documentaire geschiedenis van D'66. (Haarlem, 1981), blz. 102.
65. *Rapport van de werkgroep 'Landelijk Secretariaat'*, d.d. 14 september 1970. (DNPP, archief-Meerburg, nr. 6), blz. 1.
66. Voss, *Beeld van een partij*, blz. 144.
67. *Democraat*, jrg. 15 (1982), nr. 2 (maart), blz. 12.
68. De voor de bepaling van de organisatiegraad van 1981 en 1982 gebruikte ledentallen zijn ontleend aan Koole, "Politieke partijen", in: *Jaarboek 1981 DNPP*, blz. 1-95, resp. Koole, "Partijleden", in: *Jaarboek 1982 DNPP*, blz. 226. De gegevens omtrent het aantal stemmen dat de partijen behaalden zijn afkomstig uit de verkiezingsstatistieken van het CBS.
69. Koole, "Politieke partijen", in: *Jaarboek 1981 DNPP*, blz. 17-18.
70. K. von Beyme, *Parteien*, blz. 225 e.v., zie ook: Bart Tromp, "De neergang van de Nederlandse politieke partijen", in: *Het Parool*, 21 december 1985, blz. 21.

Bijlage

LEDENTALLEN VAN POLITIEKE PARTIJEN IN TIJDREEKSEN; SAMENGESTELD DOOR G. VOERMAN

In deze bijlage zijn de ledentallen opgenomen van vrijwel alle politieke partijen die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland in het parlement vertegenwoordigd zijn (geweest). Het overzicht is niet volledig: bij gebrek aan gegevens ontbreekt de Katholiek Nationale Partij. De ledenstaten van Boerenpartij, Centruumpartij, Democratisch Socialisten '70, Nederlandse Middenstands Partij, Rooms-Katholieke Partij Nederland en Partij van de Vrijheid zijn dermate fragmentarisch of onbetrouwbaar, dat zij niet in het overzicht voorkomen maar aan het eind daarvan apart staan vermeld. Van de partijen die wel zijn opgenomen is het niet altijd mogelijk gebleken voor elk jaar het ledental te achterhalen. Gepoogd is zoveel mogelijk de ledenstand weer te geven per 31 december of daaromtrent.

Bij het samenstellen van de tijdreeksen is in eerste instantie geput uit de jaarverslagen van de verschillende partijen, hun overige publicaties en de opgaven van de partijbureaus. Daarnaast is getracht lacunes aan te vullen door gebruik te maken van secundaire bronnen zoals dagbladen, tijdschriften, politieke jaarboeken, historische en sociologische studies. Voor zover de gegevens niet zijn ontleend aan de jaarverslagen van de betreffende partij staan achter de ledentallen de vindplaatsen ervan vermeld.

Over de status van de gegevens dient het volgende te worden opgemerkt. Met uitzondering van de KVP hebben - voor zover bekend - alle totalen betrekking op het aantal geregistreerde leden van een partij. De cijfers zijn voor het overgrote deel gebaseerd op mededelingen van de partijen zelf, hetgeen inhoudt dat er geen waterdichte garantie kan worden gegeven ten aanzien van de juistheid ervan. Wanneer er een gegronde vermoeden bestaat dat door een partij een vertekend beeld wordt gegeven van de grootte van haar ledenaanhang, is deze uit het overzicht naar het einde van deze bijlage "gebannen". In het geval dat een partij voor één jaar diverse ledentallen opgeeft, is na zorgvuldige bronnenkritiek voor het meest waarschijnlijke gekozen. Schattingen van "buitenstaanders" als onderzoekers en journalisten, waarvan niet bekend is of zij berusten op gegevens die op een of andere wijze door de betreffende partij zijn geautoriseerd, worden in het overzicht tussen haakjes vermeld.

Indien noodzakelijk gaan aan de ledentallen van iedere partij specifiek op deze partij gerichte verklarende opmerkingen vooraf.

ANTI-REVOLUTIONAIRE PARTIJ

Voor de periode 1956-1971 is het ledental gegeven per 31 december, vanaf 1973 per 1 januari.

| | | | |
|---------|------|---------|---|
| | 1946 | 86.500 | <i>Nederlandse Gedachten</i> , 23 februari 1946 |
| | 1950 | 102.737 | |
| | 1955 | 98.028 | |
| 31 dec. | 1956 | 95.038 | |
| | 1957 | 97.186 | |
| | 1958 | 99.340 | |
| | 1959 | 99.613 | |
| | 1960 | 97.980 | |
| | 1961 | 98.544 | |
| | 1962 | 100.847 | |
| | 1963 | 98.016 | |
| | 1964 | 95.796 | |
| | 1965 | 94.164 | |
| | 1966 | 93.938 | |
| | 1967 | 90.904 | |
| | 1968 | 87.387 | |
| | 1969 | 83.127 | |
| | 1970 | 80.695 | |
| | 1971 | 74.118 | |
| 1 jan. | 1973 | 69.742 | |
| | 1974 | 65.116 | |
| | 1975 | 61.761 | |
| | 1976 | 59.495 | |
| | 1977 | 57.661 | |
| | 1978 | 57.642 | |
| | 1979 | 56.405 | |
| | 1980 | 54.500 | |

CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE

Vanaf 1971 is het ledental gegeven per 31 december.

| | | | |
|---------|------|--------|--|
| | 1946 | 30.000 | <i>Keesings Historisch Archief</i> , 1947, nr. 825 (april), blz. 7115 |
| | 1947 | 50.000 | <i>ibidem</i> |
| | 1958 | 37.000 | Spanning, H. van en Woelderink, B. <i>De Unie in het vizier</i> . 60 jaar Christelijk Historische Unie. Apeldoorn, s.a., blz. 51 |
| | 1960 | 48.000 | <i>ibidem</i> |
| | 1962 | 50.000 | <i>Jaarboekje ChristelijkHistorische Unie 1963/1964</i> , blz. 14 |
| medio | 1963 | 50.000 | Niezing, J. <i>Inleiding tot de politieke sociologie</i> . Assen, 1966, blz. 45 |
| medio | 1965 | 50.000 | <i>ibidem</i> |
| eind | 1966 | 45.000 | Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 30 |
| | 1967 | 40.000 | <i>Buitengewone Algemene Vergadering 16 december 1967</i> |
| 1 jan. | 1970 | 28.900 | |
| jan. | 1971 | 29.358 | |
| 31 dec. | 1971 | 29.872 | |
| | 1972 | 28.450 | |
| | 1973 | 27.740 | |
| | 1974 | 28.085 | |
| | 1975 | 27.850 | |
| | 1977 | 27.000 | |
| | 1978 | 27.630 | |
| | 1979 | 26.000 | |

CHRISTEN DEMOCRATISCH APPEL

'rechtstreekse' leden na vorming federatie

Afgezien van de datum waarop de federatie werd gevormd is het ledental gegeven per 31 juli.

| | |
|---------------|--------|
| 25 april 1975 | 300 |
| 31 juli 1976 | 2.000 |
| 1977 | 11.797 |
| 1978 | 20.000 |
| 1979 | 25.500 |
| 1980 | 30.000 |

ledental na fusie

Vanaf 1982 is het ledental gegeven per 1 januari.

| | | |
|--------------|---------|--|
| 11 okt. 1980 | 162.179 | |
| eind 1980 | 143.000 | Koole, R.A. "Partijen en campagnekosten. Een aanvulling" in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> , Groningen, 1983, blz. 226 |
| 1 jan. 1982 | 152.885 | |
| 1983 | 147.896 | |
| 1984 | 138.179 | |
| 1985 | 131.627 | |

COMMUNISTISCHE PARTIJ NEDERLAND

In de jaren '60 schommelde het ledental van de CPN tussen de 11 à 12.000 (Tannahill, N.R., *The Communist Parties of Western Europe: A Comparative Study*. Westport, 1978, blz. 259). De ledentallen voor de periode 1977-1983 zijn gegeven per 31 december; zij zijn evenals die van 1984 ontleend aan *CPN-Ledenkrant*, 4 oktober 1984 (extra uitgave), blz. 7.

| | | |
|------|----------|--|
| 1946 | 50.000 | <i>De Waarheid</i> , 8 augustus 1946 |
| 1947 | 53.000 | Gortzak, W. <i>Kluiven op een buitenbeen</i> . Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme. Amsterdam, 1967, blz. 55 |
| 1955 | (18.000) | Jonge, A.A. <i>de Het communisme in Nederland</i> . De geschiedenis van een politieke partij. Den Haag, 1972, blz. 114 |

| | | |
|------|------|--------|
| dec. | 1977 | 15.289 |
| | 1978 | 15.520 |
| | 1979 | 15.510 |
| | 1980 | 15.014 |
| | 1981 | 14.370 |
| | 1982 | 13.868 |
| | 1983 | 12.724 |
| jan. | 1984 | 11.594 |
| mei | 1984 | 10.966 |

DEMOCRATEN '66

| | | | |
|----------|------|--------|--|
| eind | 1966 | 1.500 | Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 65 |
| 18 nov. | 1967 | 3.700 | <i>Keesings Historisch Archief</i> , 1967, nr. 1897 (dec.), blz. 772 |
| 15 dec. | 1968 | 3.850 | <i>Keesings Historisch Archief</i> , 1969, nr. 1952 (jan.), blz. 10 |
| nov. | 1969 | 5.057 | <i>Democraat</i> , jrg. 3 (1969), nr. 2 (dec.), blz. 5 |
| 1 jan. | 1970 | 5.300 | <i>Democraat</i> , jrg. 3 (1970), nr. 6 (mrt.), blz. 20 |
| nov. | 1970 | 6.400 | <i>Democraat</i> , jrg. 3 (1970), nr. 12 (dec.), blz. 12 |
| 12 aug. | 1971 | 5.620 | <i>Democraat</i> , jrg. 4 (1971), nr. 6 (okt.), blz. 16 |
| 10 aug. | 1972 | 6.000 | <i>Democraat</i> , jrg. 5 (1972), nr. 5 (aug.), blz. 12 |
| begin | 1973 | 6.000 | <i>Democraat</i> , jrg. 6 (1973), nr. 2 (mrt.), blz. 3 |
| eind | 1974 | 300 | <i>Democraat</i> , jrg. 15 (1982), nr. 1 (febr.), blz. 2 |
| 15 maart | 1976 | 667 | <i>Democraat</i> , zonder datering (waarschijnlijk april 1976), blz. 5 |
| 9 nov. | 1976 | 2.000 | <i>Democraat</i> , jrg. 9 (1976), nr. 5 (nov.), blz. 3 |
| febr. | 1977 | 4.410 | Voss, V. <i>Beeld van een partij</i> . De documentaire geschiedenis van D'66. Haarlem, 1981, blz. 146 |
| 9 jan. | 1978 | 8.424 | <i>Democraat</i> , jrg. 11 (1978), nr. 2 (febr.), blz. 10 |
| 1 jan. | 1979 | 11.677 | <i>Democraat</i> , jrg. 13 (1980), nr. 4 (april), blz. 24 |
| jan. | 1980 | 13.285 | <i>ibidem</i> |
| eind | 1980 | 14.638 | Koole, R.A. "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . |

| | | | |
|---------|------|--------|--|
| | | | Groningen, 1983, blz. 226 |
| 17 dec. | 1981 | 17.765 | <i>Democraat</i> , jrg. 15 (1982), nr. 1 (febr.), blz. 13 |
| 30 nov. | 1982 | 14.500 | Partijdatbestand DNPP |
| 1 jan. | 1984 | 12.000 | <i>Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . Groningen, 1985, blz. 14 |
| 25 okt. | 1984 | 8.774 | Partijdatbestand DNPP |

EVANGELISCHE VOLKSPARTIJ

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental gegeven per 31 december

| | | | |
|---------|------|-------|-----------------------|
| 7 maart | 1981 | 850 | |
| 31 dec. | 1981 | 1.790 | |
| | 1982 | 2.746 | |
| | 1983 | 2.820 | Partijdatbestand DNPP |
| | 1984 | 2.500 | Opgave partijbureau |

GEREFORMEERD POLITIEK VERBOND

Afgezien van 1966 en 1968 is voor de periode 1950-1972 het ledental gegeven per 1 januari, vanaf 1972 per 31 december.

| | | | |
|--------|------|---------|--|
| 1 jan. | 1950 | 1.200 | <i>Ons Politeuma</i> , jrg. 26 (1973), nr. 6 (maart), blz. 43 |
| | 1951 | 2.250 | <i>ibidem</i> |
| | 1952 | 3.300 | <i>ibidem</i> |
| | 1956 | 5.600 | <i>ibidem</i> |
| | 1961 | 6.300 | <i>ibidem</i> |
| | 1964 | 7.039 | <i>ibidem</i> |
| eind | 1966 | 8.000 | Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 59 |
| | 1968 | (8.100) | Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement</i> . De politieke jaren 1970-'71-'72. Apeldoorn, 1973, blz. 73 |
| 1 jan. | 1969 | 8.024 | <i>Ons Politeuma</i> , jrg. 26 (1973), nr. 6 (mrt.), blz. 43 |

| | | | |
|---------|------|--------|---|
| | 1970 | 7.800 | <i>Ons Politeuma</i> , jrg. 23 (1970), augustus, blz. 108 |
| | 1971 | 8.702 | <i>Ons Politeuma</i> , jrg. 24 (1971), maart, blz. 69 |
| | 1972 | 9.000 | <i>Ons Politeuma</i> , jrg. 25 (1972), februari |
| 31 dec. | 1972 | 9.491 | |
| | 1973 | 9.836 | |
| | 1974 | 10.498 | |
| | 1975 | 10.728 | |
| | 1976 | 11.371 | |
| | 1977 | 12.000 | |
| | 1978 | 12.463 | |
| | 1979 | 12.700 | |
| | 1980 | 12.922 | |
| | 1981 | 13.181 | |
| | 1982 | 13.114 | |
| | 1983 | 12.983 | |
| | 1984 | 12.909 | |

KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ

De ledentallen van de KVP zijn grotendeels gebaseerd op eigen onderzoek in het KVP-archief - gedeponeerd op het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen -, omdat de reeds gepubliceerde overzichten onvolledig zijn en elkaar tegenspreken. Een groot aantal van de cijfers die S.B. Wolinetz geeft in *Party Re-alignment in the Netherlands*, Yale University, 1973, blz. 141-142 is onjuist, hoewel de gegevens hem door de KVP zelf zijn verstrekt. Beter geïnformeerd is J. Beaufays in *Les Partis Catholiques en Belgique et aux Pays-Bas*. Brussel, 1973, blz. 420, hoewel hij niet aangeeft waarop zijn ledenstaat is gebaseerd. Voor de ledentallen van de jaren waarover in het archief geen of onvoldoende materiaal aanwezig was, is geput uit secundair werk. Omdat hierin doorgaans geen bronvermelding is opgenomen, worden deze cijfers onder enig voorbehoud gepresenteerd. Ook het ledental van 1948 is niet geheel betrouwbaar. De cijfers die in dit overzicht worden gegeven hebben betrekking op het aantal betalende leden. Met uitzondering van 1968 en 1969 is voor de periode 1960-1973 het ledental gegeven per 1 oktober, voor de periode 1974-1979 per 31 december.

| | | | |
|--------|------|-----------|---|
| | 1948 | (409.084) | <i>10 jaar KVP-financiën</i> , blz. 4. (KDC, KVP-archief, nr. 762) |
| | 1949 | 348.516 | <i>ibidem</i> |
| | 1950 | 319.419 | <i>ibidem</i> |
| | 1951 | 295.736 | <i>ibidem</i> |
| | 1952 | 277.663 | <i>ibidem</i> |
| | 1953 | 257.890 | <i>ibidem</i> |
| | 1954 | 269.376 | <i>ibidem</i> |
| | 1955 | 429.939 | <i>ibidem</i> |
| | 1956 | (428.599) | Beaufays. <i>Les Partis Catholiques</i> , blz. 420 |
| | 1957 | (368.196) | <i>ibidem</i> |
| | 1958 | (379.081) | <i>ibidem</i> |
| | 1959 | (374.745) | <i>ibidem</i> |
| 1 okt. | 1960 | 385.500 | <i>Versnelling van contributie-inning en -afdracht</i> (KDC, KVP-archief, nr. 844) |
| | 1961 | 375.500 | <i>ibidem</i> |
| | 1962 | 328.000 | <i>ibidem</i> |
| | 1963 | 312.000 | <i>ibidem</i> |
| | 1964 | 276.000 | <i>ibidem</i> |
| | 1965 | 259.180 | stuk met ledenstaten over 1965 en 1966 (KDC, KVP-archief, nr. 845) |
| | 1966 | 233.134 | <i>ibidem</i> |
| | 1967 | 156.000 | <i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP, boekjaar 1966-1967</i> , blz. 5 (KDC, KVP-archief, nr. 738) |
| | 1968 | (120.000) | Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement. De politieke jaren 1970-'71-'72</i> . Apeldoorn, 1973, blz. 72 |
| | 1969 | (100.000) | Duufhues, T., Felling, A., en Roes, J. <i>Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980</i> . Nijmegen, 1985, blz. 296 |
| | 1970 | 97.300 | <i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP over het boekjaar 1974</i> , blz. 1 (KDC, KVP-archief, nr. 745) |
| | 1971 | 87.136 | <i>ibidem</i> |
| | 1972 | 82.525 | <i>ibidem</i> |

| | | | |
|----------|------|--------|---|
| | 1973 | 67.494 | <i>ibidem</i> |
| 31 dec. | 1974 | 62.234 | <i>ibidem</i> |
| | 1975 | 52.458 | brief van de penningmeester aan de Financiële Raad van april 1976 (KDC, KVP- archieff, nr. 756) |
| | 1976 | 51.729 | <i>Financieel jaarverslag van de algemeen penningmeester van de KVP over het boekjaar 1976, blz. 9 (KDC, KVP-archieff, nr. 747)</i> |
| | 1977 | 54.273 | stuk met ledenstaat over 1977 (KDC, KVP- archieff, nr. 845) |
| | 1978 | 58.500 | Partijdatabestand DNPP |
| | 1979 | 56.185 | stuk met ledenstaat over 1979 (KDC, KVP-archieff nr. 760) |
| 29 sept. | 1980 | 49.343 | brief van de penningmeester aan het Dagelijks Bestuur van de KVP (i.l.) van 9 oktober 1980 (KDC, KVP-archieff, nr. 701) |

PACIFISTISCH SOCIALISTISCHE PARTIJ

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental tot en met 1982 gegeven per 31 december. De ledentallen uit deze periode zijn ontleend aan *Ontwapenend*. Geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, s.a. (1982), blz. 262.

| | | | |
|---------|------|-------|------------------------------|
| 26 jan. | 1957 | 350 | <i>Ontwapenend</i> , blz. 44 |
| 31 dec. | 1957 | 858 | |
| | 1958 | 1.986 | |
| | 1959 | 2.497 | |
| | 1960 | 2.700 | |
| | 1961 | 2.852 | |
| | 1962 | 3.624 | |
| | 1963 | 3.786 | |
| | 1964 | 3.779 | |
| | 1965 | 3.888 | |
| | 1966 | 4.857 | |
| | 1967 | 4.849 | |
| | 1968 | 4.462 | |
| | 1969 | 4.325 | |

| | | | |
|---------|------|-------|--|
| | 1970 | 4.228 | |
| | 1971 | 4.445 | |
| | 1972 | 4.581 | |
| | 1973 | 4.871 | |
| | 1974 | 4.802 | |
| | 1975 | 4.333 | |
| | 1976 | 4.543 | |
| | 1977 | 6.506 | |
| | 1978 | 8.797 | |
| | 1979 | 9.018 | |
| | 1980 | 8.703 | |
| | 1981 | 9.631 | |
| | 1982 | 9.979 | <i>Ons Genoegen</i> , 1983, nr. 133 (januari), blz. 4 |
| 30 dec. | 1983 | 8.853 | <i>Ons Genoegen</i> , 1984, nr. 158 (januari), blz. 12 |
| 31 dec. | 1984 | 7.767 | <i>Ons Genoegen</i> , 1985, nr. 179 (januari), blz. 11 |

PARTIJ VAN DE ARBEID

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental tot en met 1983 gegeven per 1 september. De ledentallen uit deze periode zijn ontleend aan *Voorwaarts*, jrg. 4 (1984), nr. 19 (augustus), blz. 85.

| | | | |
|---------|------|---------|--|
| 9 febr. | 1946 | 56.000 | <i>Verslagen en beschrijvingsbrief congres Partij van de Arbeid 24-26 april 1947</i> |
| 1 sept. | 1946 | 114.558 | |
| | 1947 | 108.813 | |
| | 1948 | 117.244 | |
| | 1949 | 109.608 | |
| | 1950 | 105.609 | |
| | 1951 | 111.885 | |
| | 1952 | 111.351 | |
| | 1953 | 112.823 | |
| | 1954 | 119.561 | |
| | 1955 | 124.641 | |
| | 1956 | 142.140 | |
| | 1957 | 142.849 | |
| | 1958 | 137.778 | |

| | | |
|---------------|---------|---|
| 1959 | 147.047 | |
| 1960 | 142.853 | |
| 1961 | 138.829 | |
| 1962 | 139.375 | |
| 1963 | 138.567 | |
| 1964 | 142.426 | |
| 1965 | 140.389 | |
| 1966 | 134.476 | |
| 1967 | 130.960 | |
| 1968 | 116.736 | |
| 1969 | 107.005 | |
| 1970 | 98.671 | |
| 1971 | 96.337 | |
| 1972 | 94.229 | |
| 1973 | 97.787 | |
| 1974 | 103.140 | |
| 1975 | 100.524 | |
| 1976 | 95.548 | |
| 1977 | 109.659 | |
| 1978 | 121.274 | |
| 1979 | 118.522 | |
| 1980 | 112.929 | |
| 1981 | 109.557 | |
| 1982 | 105.486 | |
| 1983 | 101.724 | |
| 30 sept. 1984 | 99.347 | <i>Organisatorisch en financieel verslag PvdA 1983-1984, blz. 112</i> |

POLITIEKE PARTIJ RADIKALEN

De ledentallen uit de periode 1974-1985 zijn gebaseerd op een opgave van het partijbureau van de PPR (november 1985).

| | | |
|---------------|---------|---|
| 27 april 1968 | (2.000) | Ginneken, F. van. <i>De PPR van 1968 tot en met 1971</i> . Breda, 1975, blz. 11 |
| eind 1968 | 3.000 | <i>PPRAK</i> , 1969, nr. 1, blz. 1. |
| 1970 | (4.000) | Van Ginneken, <i>De PPR</i> , blz. 158 |

| | | | |
|-------|------|---------|-----------------------------------|
| juli | 1971 | (4.284) | <i>ibidem</i> |
| nov. | 1972 | 3.800 | <i>PPRAK</i> , maart 1973, blz. 4 |
| jan. | 1973 | 6.300 | <i>PPRAK</i> , april 1973, blz. 9 |
| begin | 1974 | 11.000 | |
| begin | 1975 | 12.800 | |
| begin | 1976 | 13.100 | |
| medio | 1977 | 13.400 | |
| medio | 1978 | 12.600 | |
| begin | 1979 | 12.325 | |
| begin | 1980 | 11.500 | |
| begin | 1981 | 10.567 | |
| begin | 1982 | 10.063 | |
| begin | 1983 | 8.934 | |
| mei | 1984 | 8.305 | |
| jan. | 1985 | 7.848 | |

REFORMATORISCHE POLITIEKE FEDERATIE

| | | | |
|---------|------|-------|--|
| mrt. | 1975 | 700 | <i>Nieuw Nederland</i> , 1977, nr. 6 (juni), blz. 13 |
| jan. | 1977 | 2.000 | Haagse Post, jrg. 64 (1977), nr. 2 (januari), blz. 13 |
| juni | 1977 | 4.500 | <i>Nieuw Nederland</i> , 1977, nr. 6 (juni), blz. 13 |
| aug. | 1978 | 5.000 | <i>Nieuw Nederland</i> , 1978, nr. 7 (augustus), blz. 14 |
| eind | 1980 | 5.545 | Koole, R.A. "Partijleden en campagnekosten. Een aanvulling", in: <i>Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . Groningen, 1983, blz. 226 |
| febr. | 1981 | 6.000 | <i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 3 (maart), blz. 6 |
| mei | 1981 | 7.000 | <i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 5 (juni), blz. 3 |
| aug. | 1981 | 8.000 | <i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 7 (1981), nr. 9 (september), blz. 5 |
| maart | 1982 | 9.000 | <i>Nieuw Nederland</i> , jrg. 8 (1982), nr. 4 (april), blz. 8 |
| 31 dec. | 1982 | 9.945 | Partijdatabestand DNPP |
| 1 jan. | 1984 | 9.334 | <i>Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse</i> |

Politieke Partijen. Groningen, 1985, blz. 14

1 jan. 1985 8.970 Partijdatabestand DNPP

STAATKUNDIG GEREFORMEERDE PARTIJ

Alle ledentallen zijn gebaseerd op een opgave van het partijbureau van de SGP. Vanaf 1972 is het ledental gegeven per 31 december.

| | |
|--------------|--------|
| 1945 | 10.000 |
| 1946 | 10.100 |
| 1947 | 10.200 |
| 1948 | 10.300 |
| 1949 | 10.400 |
| 1950 | 10.500 |
| 1951 | 10.600 |
| 1952 | 10.700 |
| 1953 | 10.750 |
| 1954 | 10.800 |
| 1955 | 10.850 |
| 1956 | 10.900 |
| 1957 | 11.000 |
| 1958 | 11.500 |
| 1959 | 12.000 |
| 1960 | 12.300 |
| 1961 | 12.600 |
| 1962 | 13.000 |
| 1963 | 13.400 |
| 1964 | 13.700 |
| 1965 | 14.000 |
| 1966 | 14.300 |
| 1967 | 14.700 |
| 1968 | 15.000 |
| 1969 | 15.200 |
| 1970 | 15.400 |
| 1971 | 15.700 |
| 31 dec. 1972 | 16.000 |
| 1973 | 16.700 |
| 1974 | 17.000 |

| | |
|------|--------|
| 1975 | 17.500 |
| 1976 | 18.200 |
| 1977 | 18.700 |
| 1978 | 19.500 |
| 1979 | 20.100 |
| 1980 | 20.300 |
| 1981 | 20.500 |
| 1982 | 20.800 |
| 1983 | 21.200 |
| 1984 | 21.400 |
| 1985 | 21.500 |

VOLKSPARTIJ VOOR VRIJHEID EN DEMOCRATIE

Vanaf 1972 is het ledental gegeven per 31 december.

| | | | |
|---------|------|----------|--|
| 1 jan. | 1949 | 22.175 | |
| 1 jan. | 1950 | 21.771 | |
| 1 jan. | 1951 | 21.271 | |
| 31 dec. | 1953 | 26.777 | |
| 31 dec. | 1954 | 30.000 | |
| 31 dec. | 1959 | 35.000 | |
| | 1963 | 30.000 | Niezing, J. <i>Inleiding tot de politieke sociologie</i> . Assen, 1966, blz. 45 |
| | 1965 | 30.000 | <i>ibidem</i> |
| eind | 1966 | 35.000 | Meier, H.J. <i>Politiek Zakboek 1967</i> . Amsterdam, 1967, blz. 18 |
| | 1968 | (35.000) | Houwaart, D. <i>Storm rond partij en parlement. De politieke jaren 1970-'71-'72</i> . Apeldoorn, 1973, blz. 73 |
| | 1970 | (38.000) | <i>ibidem</i> |
| 31 dec. | 1972 | 41.536 | |
| | 1973 | 68.414 | |
| | 1974 | 78.759 | |
| | 1975 | 82.831 | |
| | 1976 | 87.571 | |
| | 1977 | 97.396 | |

| | |
|------|---------|
| 1978 | 100.510 |
| 1979 | 92.314 |
| 1980 | 85.881 |
| 1981 | 92.830 |
| 1982 | 102.888 |
| 1983 | 95.528 |
| 1984 | 89.120 |

OVERIGE PARTIJEN

Bij een aantal partijen waren de beschikbare gegevens aangaande de ledentallen dermate onbetrouwbaar of onnauwkeurig, dat het geen zin had deze in het algemene overzicht op te nemen. Om wille van de volledigheid is niettemin gemeend het beschikbare materiaal niet achterwege te moeten laten.

Volgens de officiële opgave van de *Partij van de Vrijheid* had deze organisatie 16.804 leden in 1946. Dit aantal zou een jaar later zijn gehalveerd tot 8.239. Insiders schatten het ledental over beide jaren echter op zo'n 20.000, omdat lang niet alle afdelingen hun ledentallen aan het algemeen secretariaat zouden hebben doorgegeven.(1) Op basis van de binnengekomen processen-verbaal naar aanleiding van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen komt Koole voor 1948, het jaar waarin de *Partij van de Vrijheid* zou opgaan in de *VVD*, tot een ledental van ca. 15.000.(2)

Viel in het geval van de *Partij van de Vrijheid* de officiële opgave van het ledental lager uit dan de schattingen, het omgekeerde komt doorgaans meer voor. Zo schommelde in de spaarzame mededelingen van de *Boerenpartij* het ledental van deze groepering gedurende de jaren 1962-1965 tussen de 12 à 20.000. Schattingen daarentegen kwamen niet hoger dan 2.000. Volgens de gewezen partij-administrateur Faber bedroeg het ledental begin 1964 ongeveer 50 en zo'n half jaar later 511.(3)

Eenzelfde discrepantie tussen het officiële en geschatte ledental bestond bij de *Roems-Katholieke Partij Nederland*. Volgens partijvoorzitter Beuker waren er 30.000 leden in 1972; anderen hielden het een jaar later op 3.400 of niet meer dan 'enige duizenden'.(4)

Van de *Nederlandse Middenstands Partij* zijn alleen officiële gegevens bekend. In 1971 zou de partij 4.000 leden hebben geteld; na interne conflicten zou het ledental in 1972 zijn gezakt tot 2.500.(5)

Democratisch Socialisten '70

De in het onderstaande overzicht gepresenteerde cijfers betreffen de aantallen geregistreerde leden. Afgezien van het eerste getal zijn zij op een of andere wijze ooit officieel door *DS'70* verstrekt. Omdat gegevens afkomstig uit het partij-archief een geheel ander beeld te zien geven, volgen deze eerst. Volgens schattingen van oud-partijsecretaris Taal bedroeg het aantal betalende leden in 1972 zo'n 2.100 en in het begin van 1973 ongeveer 2.500.(6) Daarna moet het aantal betalende leden zijn teruggelopen; volgens berekeningen kan het in 1976 hooguit 1.700 hebben bedragen(7) en eind 1978 maximaal 1.500.(8) Op 15 december 1980 kende het ledenbestand 956 leden; aangenomen mag worden dat dit de betalende zijn, geheel zeker is dit niet.(9)

| | | | |
|----------|------|---------|--|
| | 1972 | (3.000) | Vondeling, A. <i>Tweede Kamer, Lam of leeuw?</i> Amsterdam, 1976, blz. 58 |
| | 1973 | 3.000 | brief van het Hoofdbestuur aan de leden (DNPP, DS'70-archief) |
| | 1977 | 3.000 | <i>NRC-Handelsblad</i> , 31 oktober 1977 |
| 1 aug. | 1978 | 2.780 | Koole, R.A. "Politieke partijen: de leden en het geld", in: <i>Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen</i> . Groningen, 1982, blz. 87 |
| 31 dec. | 1980 | 2.920 | <i>ibidem</i> |
| voorjaar | 1981 | 3.200 | <i>ibidem</i> |
| dec. | 1981 | 2.500 | <i>ibidem</i> |

Centrumpartij

Vlak na de oprichting telde de *Centrumpartij* in mei 1980 enige honderden leden.(10) Volgens berekeningen op grond van de contributieopbrengsten - gepubliceerd in de jaarverslagen - en het minimum contributietarief kon worden vastgesteld dat het maximum aantal leden in 1981 258 en in 1982 766 bedroeg.(11) Hieronder volgt het overzicht van de ledentallen, zo nodig achter de bronvermelding nader toegelicht.

| | | | |
|------|------|-----|---|
| aug. | 1980 | 800 | <i>Vrij Nederland</i> , jrg. 41 (1980), nr. 33 (augustus), blz. 9 |
|------|------|-----|---|

| | | | |
|-------|------|-------|---|
| maart | 1981 | 1.000 | <i>Middenweg</i> , 1981, nr. 3, blz. 3 (inclusief donateurs) |
| jan. | 1983 | 2.500 | <i>NRC-Handelsblad</i> , 12 januari 1983 (interview met Janmaat) |
| begin | 1983 | 3.000 | Brants, K. en Hogendoorn, W. <i>Van vreemde smetten vrij</i> . Opkomst van de Centruumpartij. Bussum, 1983, blz. 22 |
| okt. | 1983 | 4.000 | <i>Winschoter Courant</i> , 8 oktober 1983 (opgave partijbureau) |
| okt. | 1983 | 3.000 | <i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 14 oktober 1983 (interview met Janmaat) |
| febr. | 1984 | 3.000 | <i>Elseviers Magazine</i> , jrg. 40 (1984), nr. 8 (februari), blz. 103 |
| juni | 1984 | 2.800 | <i>NRC-Handelsblad</i> , 2 juni 1984 (aantal betalende leden volgens mededeling van N. Konst) |
| okt. | 1984 | 2.000 | <i>Nieuwe Revu</i> , 1984, nr. 43 (oktober), blz. 45 (volgens J. Glimmerveen na inzage in het ledenbestand) |

NOTEN

1. Zie Schute, M. *De liberale heroriëntatie na de Tweede Wereldoorlog (1945-1948): Oud een brugfunctie vervuld?* s.l. (Nijmegen), 1984, blz. 74.
2. Koole, R.A. "Partijfinanciën en bedrijfsleven. De giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid, 1946-1948", in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Groningen, 1985, blz. 112.
3. Zie Nooij, A.T.J. *De Boerenpartij*. Desoriëntatie en radicalisme onder de boeren. Meppel, 1969, blz. 34.
4. Gegevens achtereenvolgens afkomstig uit: *De Volkskrant*, 27 oktober 1972; *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 oktober 1973; *Hagse Post*, 15 december 1973.
5. Gegevens achtereenvolgens afkomstig uit: *De Volkskrant*, 7 september 1971; en *De Volkskrant*, 1 december 1972.
6. Brief van ir. J. Taal aan het Hoofdbestuur van DS'70 betreffende de financiën, van 9 april 1973 (DNPP, DS'70-archief).
7. Volgens een brief van de 'Stuurgroep voor Werving en Propaganda' aan het Hoofdbestuur van DS'70 van 8 maart 1976, zou DS'70 f33.800,- minder aan contributie ontvangen wanneer alle leden (met uitzondering van gezinsleden) f40,- zouden betalen. Uitgaande van de contributieopbrengst over de periode oktober 1974 - september 1975 (f101.479,-) kan DS'70

aan het begin van 1976 dan niet meer dan 1692 betalende leden hebben gehad. (DNPP, DS'70-archief).

8. Gebaseerd op gegevens ontleend aan een brief van partijsecretaris Esseling: het minimale contributietarief is 40 gulden; de contributieopbrengsten f60.000.
9. Interne notitie 'ledenbestand per 15 december 1980'. (DNPP, DS'70-archief).
10. *Trouw*, 27 mei 1980.
11. De contributieopbrengst voor 1981 bedroeg f7.750 (*Middenweg*, 1981, nr. 1/2, blz. 30), bij een minimum contributietarief van f30,-. De opbrengst voor 1982 lag veel hoger: f30.643,50 (*Middenweg*, 1983, nr. 5/6, blz. 3) bij een minimum contributietarief van f40,-.